

НАЦИОНАЛНА МУЗИКАЛНА АКАДЕМИЯ

„ПРОФ. ПАНЧО ВЛАДИГЕРОВ”

ВОКАЛЕН ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „КЛАСИЧЕСКО ПЕЕНЕ”

МИЛЕНА НИКОЛОВА ИВАНОВА

**МУЗИКАЛНИЯТ ЖИВОТ В ГРАД ЛОМ ПРЕЗ ВТОРАТА
ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

На дисертационен труд
за присъждане на образователната и научна степен
„доктор”

Научен ръководител: проф. Боянка Арнаудова

София 2018

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на катедра „Класическо пеене” – ВФ, състояло се на 13 март 2018г.

Разработката се състои от 241 страници. Съдържа увод, три глави, заключение, библиография, приноси на дисертационният труд, публикации по темата и приложения.

В приложенията са поместени:

1) Женското дружество в град Лом – снимков материал, 2) Детски оперетен театър при НЧ „Постоянство 1856г.”, град Лом. – снимков материал проследяващ оперетките играни на Ломска сцена, 3) Таблица с хронология на заглавията поставени от Ломския оперетен театър през годините.

4) Оперетния театър в град Лом - снимков материал.

Публичната защита ще се проведе на ... от..... ч. в зала 48 на НМА „Проф. Панчо Владигеров”, бул. „Евлоги и Христо Георгиеви” 94, на открито заседание на Научно жури в състав:

Рецензенти: **проф. д-р Емилия Коларова, проф. д-р Тони Шекерджијева – Новак;**

Становища: **проф. Боянка Арнаудова, доц. Лилия Илиева, проф. д-р Милена Шушулова .**

Дисертационният труд и материалите за защита са на разположение в Учебен отдел на НМА „Проф. Панчо Владигеров”.

Дисертационният труд на тема „Музикалният живот в град Лом през втората половина на XX век“ е конструиран от: Увод, три глави и заключение, като всяка глава е развита с по няколко подглави, подраздели и съдържа акценти съобразно тезисите, които съм поставила. **Задачите**, които си поставих за изследване са:

- Да се проследи развитието на музикалният живот в града в историческа перспектива.
- Да се систематизира и събере максимална информация за личностите допринесли за музикалното развитие на града след Освобождението.
- Да се открият, анализират и изведат предпоставките довели до формирането на оперетния театър и неговата дейност през годините.
- Да се проведат срещи и интервюта с диригенти, оперетни артисти и музиканти свързани с град Лом.
- Да бъде реализирана концертна дейност, свързана с юбилейните чествания както на оперетния театър така и на изявени музикални дейци в град Лом.

В Увода развивам темата за **Музикалният живот в град Лом през втората половина на XX век**, която обхваща няколко десетилетия творческа дейност и основи положения още преди Освобождението с появата на първите читалища в страната, които заемали важно място в обществения живот на българина и предоставили възможността на народа да изрази истинските си социални и политически възгледи, довело и до появата на първите български театрални представления.

Още от ранно детство първите си музикални впечатления получих от оперетите пресъздадени на сцената на Ломския оперетен театър. Така в мен се породил любов и уважение към това велико изкуство. По пътя на музиката по-късно ме поведоха преподавателите ми от Обединената школа по изкуствата „Йордан Гаврилов” в Лом. Винаги съм имала интерес към музикалният живот в този град и в своя дисертационен труд се опитах да проследя развитието му през годините, които бележат неговия прогрес и израстване съобразно различните форми на съществуване. Темата ме увлече още в самото начало, идеята да събера и систематизирам данни, факти, описания за музикалният живот на родния ми град ме отведе към едно сериозно проучване,

изследване. Още повече че можех да прибавя, да споделя и част от личните си наблюдения и спомени за музикалната дейност в Лом през погледа на участник в няколко формации: фанфарната духовна музика, мандолинният оркестър при ОУ „Константин Фотинов”, хорът при ПГ „Найден Геров”, хорът за Източноправославни песнопения „Вяра, Надежда, Любов” и др. Преглеждайки вестниците в архива на Ломската библиотека се запознах с редица интересни факти и истории описващи живота в града през 19. и 20. век. Открих много рецензии и статии отразяващи музикалният живот, който кипи с пълна сила в Лом през десетилетията. В изследването си поставих цел: да проследя пътя на музикалното развитие в града от неговата най-ранна проява и да продължа по стъпките на успехите и паденията през годините. Една от подбудите за реализиране на труда бе да направя опит да дефинирам предпоставките за появата на този културен живот, факторите определящи формирането му, както и етапите на развитие през годините. Мотивирана бях и от собствените си спомени и наблюдения придобити в детството ми, обхващащо последните активни години на Оперетния театър и на Детската оперета в града.

В периода на изследването реализирах интервюта и срещи с доказали се музиканти получили своята основа в ОШИ „Йордан Гаврилов” Лом, както и с изявени артисти от Оперетния театър, някои от които за съжаление вече не са сред нас. Организирах няколко концерта, които събраха отново голяма част от самодейния колектив в залата на НЧ „Постоянство” 1986г. Един от поводите за концертите бе честването на 90 годишния юбилей на Оперетния театър в Лом, а другият - 80 годишнината на Горан Струнджев, ръководител на Детския оперетен театър. Той се състоя в залата на Историческия музей в Лом.

Обектът на изследването е музикалният живот в град Лом и развитието му в конкретния разглеждан период – втората половина на ХХ век, т.е. в неговият разцвет. За да се разгледа в дълбочина темата, обаче се оказа невъзможно ако не тръгна от самото начало, ако не се върна сто години назад. Време с фундаментално значение, отличило се с появата на първите театрални представления още преди Освобождението и създаването на първото читалище. В резултат се наложи дисертационният ми труд да обхваща цели два века. Защото, още преди Освобождението Лом се оформя като град с много развито образование, добри училища и будна младеж. Факти, определящи бъдещото развитие на града и нивото на културните прояви. Предмет на разработката стана и изясняването на предпоставките за възникване на този интензивен културен

живот в град Лом. Също и проследяване на творческите търсения през годините, съответно издирване и определяне приносят на ред личности, допринесли за културния прогрес на града. Процесът на писане бе особено труден, нелек тъй като изискваше продължителен период на събирателство, на проучване, архивиране, систематизиране, издирване на исторически трудове и факти, на срещи, разговори не само в Лом, но и с личности които опосредствано са свързани и допринесли за неговия културния просперитет.

В глава първа разглеждам първите сериозни прояви на национално самосъзнание у българите в Лом свързани с дейността на оформилата се около Кръстьо Пишурка и Никола Първанов просветителска група от талантиливи интелегенти. Още с идването си в Лом учителят Кръстьо Пишурка(1823/1872г.) решил да развие своята просветна дейност не само между учениците, но и между възрастните ломски граждани. Той бил човек с будно обществено съзнание и често държал поучителни слова в църквата, пишел и печатал стихотворения с нравствено и просветителско съдържание. Активно участвал във всички обществени дейности на града, и като един от най-културните тук българи бил постоянно търсен не само от живеещите, но и от минаващи през Лом чужденци. Получавал редица сръбски и български вестници и бил широко осведомен за основните насоки на културния живот в чужбина. Знаел за хърватските „читаници”, за австрийските библиотеки, за европейските театри и заживял със стремежа да създаде и в Лом подобни културни учреждения, с които да помогне за издигането на културното равнище на ломските граждани. Колкото и да сме наясно, че появата и осъществяването на тези идеи биха били немислими без създалите се вече в града икономически предпоставки, не мога да не отбележа, че голяма роля е изиграла и личната инициатива и съобразителност на Кр. Пишурка, чиято мечта била в града да кипи културен живот, съответстващ на стопанската му роля и положение, живот който да съответства на придобиващият вече европейско значение пред чужденците град. Няма съмнение, че намеренията на Кр. Пишурка са били продиктувани от чувството на национално достойнство и родолюбие. В годините, когато малцина са имали смелостта да говорят за знание, за култура и развитие на обществото, дейци на нашето национално пробуждане и възраждане като Кръстьо Пишурка са имали свободата да направят всичко възможно за своите съграждани и за своя народ независимо от риска, на който се излагат. Така било създадено читалището в Лом като израз на свобододлюбието, на нарасналите образователни и културни потребности на града в

периода на най-големия му икономически разцвет след 40-те години на 19 век. Създаването на това културно-просветно огнище в годините на Възраждането става и благодарение на всеотдайните и родолюбиви просветители като Никола Първанов, Ильо Вельов, Димитър Маринов, които въпреки омразата на чорбаджиите, с апостолска смелост увличат ломчани с просветните и културните занимания, запалват в душите им пламъка на знанието и любопитството да опознаят света около себе си и да са равни на европейските народи. Заслугата на читалището не се изчерпва само с народополезната си дейност – то дава пример на десетки градове в страната как да организират своята просветна работа за възпитанието на народа в дух на готовност да се бори търпеливо и настойчиво за постигане на националните си идеали.

До гръцкото въстание в град Лом гражданите посещавали полусрутената черква „Св. Николай” в махалата „Боруна”, но понеже тя била свършено срутена от военните, гражданите останали без църква, а най-голямото им желание било да се сдобият с такава. С големи усилия изградили църквата „Св. Николай”, след което се родила идеята за създаването и на училище. Дотогава общо училище не съществувало – имало частни килии където учениците били обучавани от учители и попове на четмо и писмо. Чужденците имали силно влияние върху развитието на града – както в културно така и в икономическо отношение. Местата където се събирали и обменяли виждания и информация били кафенетата. По онова време в града съществували две, в които можели да влизат българи. Тези две български кафенета били позволени за търговците – бакали. За гражданите еснафи – занаятчийски кафенетата били недостижими. Такава била традицията и всички я уважавали.

Именно там започнало да се говори, че градът трябва да има училище. Тази идея силно заинтригувала всички търговци тъй като имали синове, които трябвало устно да бъдат учени на смятане и писане, за да станат търговци. Ако килийните училища задоволявали нуждите на селата, то с развитието на Лом като важен пристанищен и търговски град, през 40-те години на 19в., местната „килия” вече не отговаряла на нарасналите икономически и културни нужди на градското население. Гласът на Габровското училище бил отдавна стигнал до Лом. Въпросът за училището зреел. Най-после дошла 1847 година. Георги Шишков и Пънто Кюркчията трябвало да дадат тласъка за създаването на училище. Избрана била комисия, която да се допита до другите еснафи и да започне работа. Така била положена основата на училището а

оттам и на читалището. Комисията била натоварена със задачата да намери място за изграждането на училище, както и да се погрижи за набирането на учители.

Всички били единни в решението училището да бъде във Варуша (централната част на града). За щастие там се намерил един добродетелен гражданин, кюркчия, който доброволно продал къщата си за да се построи училището. Училището било изградено по образец на врачанското – на два етажа, с три големи стаи. След като пял на 2 юли 1848г. в църквата държал проповед, Кр. Пишурка бил нает от църковната община за учител срещу 5000 гроша годишна заплата и се заел до есента да приготви всички за започване на учебните занятия по новата Бел-ланкастерска система: пясъчници, чинове, оруглици, таблици, железни обръчи, показалки амвои и пр.

Вътрешният план бил направен под ръководството на Пишурка и на 1 септември 1848г. училището било отворено с подобавашо тържество. Храмът на училището бил „Св. Троица”. Първите ученици били еснафи, възрастни момци на по 17, 18, 19 години. След тях имало и по-малки. Пишурка подредил учениците по чинове, а по-възрастните били отделени в друга стая наречена клас. На Кръстовден имало водосвет, а на следващия – 15 септември започнали занятията.

Не след дълго новооткритото училище – първото взаимно училище във Видинския санджак - тръгнало към упадък. Кр. Пишурка бил заподозрян от ломските чорбаджии в антидържавни действия и изгонен от Лом. Редица учители преподавали с не голям успех за съжаление. Кр. Пишурка се завърнал през 1863г. когато било построено и ново училище. Той се заел сериозно със задачата да обнови системата на обучение, като премахнал таблиците, пясъчниците и показвателите, и въвел „звучния” метод. Престижът на Ломското училище отново бил възстановен. В него започнали да прииждат ученици и от по-далечни градове. Делото на Пишурка било продължено от Илия.Ц.Щърбанов през 1865г. а през лятото на същата година се завърнал от Сърбия и Никола Първанов.

С откриването на гимназията музикалната дейност се разгръща още повече. Останалото от времето на Пишурка и неговите ученици наследство, в свободна България започнало да се развива в по-широки мащаби. Така през 1878 година със заповед от Министерството на народната просвета в Лом била открита гимназия (28.08.1878г.). Учителските места били заети от известни за времето си хора, които участвали активно в културния и обществен живот на града. Особено голямо значение за развитието на

музикалният живот в града е решението на Министерството на народната просвета, гимназията в Лом да прерасне в Държавно педагогическо училище. В новото учебно заведение музиката (особено цигулката) става задължителен предмет за учениците – бъдещи учители. Появата на педагогическото училище е важен етап в развитието на музикалният живот в града. Ако Пишурка е изиграл голяма роля в културната история на Лом през 50-те години, Никола Първанов(1837/1872г.) е най-крупната фигура в целия културен живот на града през 60-те години на XIX век. Неговото идване е свързано с нов, още по-голям разцвет на учебното дело и е дало силен тласък на многобройните обществени инициативи в града. **Тяхната дейност издига училищното и църковното дело до голяма висота, и води до създаването на ломското читалище, до първото българско театрално представление и създаването на първото женско дружество у нас. Съответно разглеждам възникналите първи опити за „театро“ и влиянието им върху не само върху гражданите от Лом, но и изобщо в българската земя.**

Разказвам за първите български представления дали огромен тласък за културното развитие на народа в онези години. Наред с библиотечната дейност, сказките и постоянните разговори на научни и политически теми, които били характерни за читалището, неговата история през 50-те години на 19 век е тясно свързана с друга негова роля – на място където да бъдат показани истинските социални и политически възгледи на народа, което довело и до появата на първите български театрални представления. Тези представления били замислени от Пишурка и Ангелаки Иванчов (Врачанец) с цел набиране на средства за издръжката на читалището и с определена патриотична задача. Идеята се родила под влиянието на гледаните от Пишурка и Ангелаки театрални и оперни спектакли в Белград и Виена. Силно е влиянието на тези модерни европейски градове, влияние което с валсова стъпка навлиза все по-силно в съзнанието на българите и поражда в сформиралата се градска буржоазия глад за култура и развлечения, по образ и подобие на техните съвременници от централна Европа.

По това време в Сърбия се играела с успех популярната сантиментална драма „Сигфрид и Геновева” Това обстоятелство оказало благоприятно значение при избора на пиесата, която щяла да бъде представена за пръв път в Лом. Преведена от Пишурка под заглавието „**Многострадалната Геновева**”, тя била дълго време подготвяна с особено старание от неговите най-близки приятели. Фактът, че единствено Пишурка и Ангелаки

са били просветени в това как трябва да изглежда едно театрално представление благодарение на впечатленията придобити от посетените спектакли в Белград и Виена, ни подсказва многобройните препятствия изправени пред останалите участници в представлението. Представлението се състояло в края на септември или в началото на октомври 1856г. в зданието на Взаимното училище, където нямало нито сцена, нито декори, нито завеса, а зрителите насядали по чиновете с гръб към амвона (учителската катедра).

Успехът на представлението бил необикновен. Всички присъстващи се разплаkali, дори и английският подконсул в Калафат. Въпреки че не разбирал нито дума български, „от раздражност обземен на два-три реда поронил”²⁶. Спектакълът донесъл добър доход и станал предмет на оживени положителни коментари сред гражданството, което вдъхновило артистите още повече. По всяка вероятност „Геновева” била повторена, а на 12 декември същата година (само два месеца по-късно) била изнесена втора премиера – пиесата „Велизарий”, преведена от гръцки и наредена по „най-нов начин” от Ангелаки Иванович-Войнович – търговец в града и един от артистите в „Геновева”. Операта „Велизарий” той гледал когато ходил по търговски работи във Виена¹. Опера при условията, които имали ломчани било изключено да се постави, но успехът от театроto им дал криле. Ангелаки Ивановч превел пиесата. Решили, че в пиесата може да има музика и така направили. Пишурка събрал няколко музиканти и направил оркестър. Докато се играела „Велизарий”, оркестърът свирил скрит зад завесата, каквато липсвала на предишното представление, а в афиша на ръка написали, че ще се играе „Велизариевата опера”.

„Велизариевата опера” се превръща в първообраз на оперетен театър в Лом, а датата на основаването на Ломската оперета е 1856 година. Малко след „Размишленията” на Н. Михайловски, в „Цариградски вестник” била публикувана и дописката на Илия х. Цанович. Голямо впечатление в мен оставя добронамереното отношение и градивната критика отправена към креативните ломчани в тези трудни моменти за българския народ. Както разказва Цанович, поводът да се погребее това великолепно начинание е бил следното събитие: по време на представянето на „Велизарий” на 12 декември

²⁶ „Цариградски вестник”, бр. 317 от 23 февруари 1857г. Из дописката на Илия Х. Цанович от Видин.

¹ Вероятно Илия х. Цанович е присъствал на спектакъла на операта „Велизарий” от Гаetano Доницети, (Belisario, 1836г.), която те превеждат на български и приспособяват за изпълнение от наличните музикални сили в града.

кметът Георги Шишков влязъл в салона, без да си плати билета и бил най-безцеремонно изхвърлен от Ангелаки Иванчов пред очите на цялата публика. Озлобен от тази постъпка и подстрекаван от чорбаджията Йончо Тончев, той направил донос до властта, че с театралните представления, в които се говорело за български царе и войници, Пишурка и сътрудниците му подбуждат населението към неподчинение и бунт срещу правителството (хукюмата). Пишурка бил веднага арестуван и изпратен на следствие във Видин. Тъжно е, когато тесногърдието води до пагубни последици. Благодарение на доноса на Йончо Тончев бил сложен край на театралните представления в Лом, и благодарение на него влиза в 10 годишен застой. Може би, за да узрее напълно и с пълна сила да се впусне в нови начинания. След повече от 10 години в града била представена още една пиеса – разучената в ръкопис „позорищна игра”(т.е. комедия) „Испаднал търговец” от Кръстьо Пишурка, за което има сведения от една бележка, прибавена от автора при отпечатването на пиесата през 1870г.: „Сцената за пръв път ся представи в Лом”. Очевидно това е станало след идването на Никола Първанов, когато на развитието на читалището бил даден нов силен тласък. През коя точно година обаче била представена „Испаднал търговец” не става ясно. Тя е последната пиеса изиграна в града преди Освобождението.

С ломските театрални представления през 1856г. било положено началото на българския национален театър който, роден сред народа, винаги е бил близо до него и е служил на неговите интереси. В това се състои и неговото историческо значение. Множество спорове се водят за първото българско театрално представление. Твърденията, че то се е състояло в Шумен се поставят под съмнение поради липса на преки и косвени документи от епохата. В това се състои и неговото историческо значение.

Интензивният културен живот в Лом през 50-те години на XIX в., довел до официалното откриване на читалището и до първите театрални представления, въвлякъл в сферата на обществените борби и жените на по-издигнатите в интелектуално отношение ломски граждани. Още когато Пишурка започнал да изнася своите сказки и да чете публично вестници, сред посетителите на читалището имало неколцина млади и „отворени” търговци, които идвали редовно със съпругите си. Тези жени – възпитани, събудени и готови да вникнат в идеите на своите съпрузи, образували малък женски кръг, в който се коментирали по-важните събития вълнуващи женския свят, по-онова време. Този кръг включвал Елена Тодорова, жената на Пишурка

– Ангелина, Катерина Попенкова, Стефания Стаменова (сестрата на Пишурка) и др. С тях Пишурка обсъдил въпроса как да се намери „артистка“, която да изиграе ролята на Геновева в първото театрално представление. Те се заели и с изработването на костюмите. Под влиянието на Магдалена Павлова дружеството провело агитация сред ломските граждани да изпращат момичетата си в училището, а на следващата година когато то станало общинско, дружеството се погрижило за обзавеждането му с всички пособия: чинове, маси, столове, учебници и др. След построяването на ново женско училище от общината през 1865 г. черковното и училищно настоятелство било напълно заместено от жените, които изцяло се грижели за управлението, контрола и преуспяването на училището, като търсели добри учителки, събирали пари и **оказвали материална помощ на по-бедните ученички.**

Така в началото на 1857 г. се родило първото българско женско дружество, наречено „Добродетелно женско дружество“. Негова председателка станала Елена Циганелска. Всеобщата обич и уважение, с които се ползвала в града тази високоинтелигентна за онова време жена и енергичната ѝ дейност съдействали най-много за авторитета, който женското дружество бързо завоювало и за нарастването на броя на неговите членки. Известие за дейността на ломското женско дружество още в началото на 60-те години на века напуснало пределите на Турската империя и стигнало до Русия. Публикация във в. „Македония“ от 2 февруари 1869г. изразява своето възхищение от делото на жените в Лом.

Изследванията в тази глава ми дават основание да направя извода, че по време на Възраждането основното средище на българската култура са училищата и читалищата. Именно там започва дългия си, над 150-годишен път, българският театър. Проникването на театъра в българските земи е неминуемо, но се случва трудно и бавно. То започва в Лом под влияние на близостта с европейски средища на културата като Виена, Белград, Букурещ, Браила. С течение на времето театралното изкуство започва да си пробива път и освен в Лом театрални представления се играят в Шумен, Свищов и София. Дълъг път е извървян от импровизираната стая „Читалище“ на Пишурка. Ломското читалище преминава през няколко етапа на развитие, а откриването на гимназията през 1878г. и прерастването ѝ в Държавно педагогическо училище допринася значително за развитието на музикалният живот в града.

Глава втора е съсредоточена върху възникването на културният живот и факторите предопределящи неговото развитие. един от които е важното географско

разположение, което заема града. След 1830г., с откриването на редовното параходно плаване по Дунав, когато основаното с участието на английски капитали австро-маджарско „Императорско и кралско привилегировано дунавско параходно дружество” пушло за пръв път в навигация своите параходи, започва икономическото развитие на града. На 11 април 1833г. един от корабите на дружеството преминал Желязната врата, с което започнали водните съобщения между страните от Средния Дунав и страните от Долния Дунав. Истинският разцвет на търговията в Лом е свързан с чужденци, дошли от Запад. Някои от тях пристигнали и се заселили в Лом още в средата на 18в. След основаването на параходната агенция притокът се увеличил чувствително. Повечето от тях, разбира се, били комисионери и представители на големи европейски фирми, дошли тук, за да превърнат новото пристанище в свой солиден опорен пункт. Именно тези чужденци развили широка търговия, която позволила на Лом да се превърне в трети по значение икономически център на Дунав по онова време (след Русе и Свищов). Особено важна роля имат австрийските фирми. Всичките тези търговци имали големи международни връзки и се свързвали директно с големите търговски фирми в Лайпциг, Виена, Будапеща, Браила, Галац, Одеса и др. С идването си в града се превърнали в първите посланници на европейската култура.

Техният модерен начин на живот, привичките и вкусовете им, интересът към книгите и вестниците, които получавали редовно от чужбина оказали силно влияние върху културата на местното население и особено върху по-богатите хора, с които неизбежно се сближили по чисто професионална линия. Важна част от обществения живот на града били занаятчиите. Организираните занаятчии били смятани за солидни, а професията им за символ на благосъстоятелност. Сформирало се едно пъстро общество, което разширявало все повече своите интереси и искало да има свой културен живот, който да отговаря на неговите потребности.

Както вече обясних първите сериозни прояви на национално самосъзнание на българите в Лом са свързани с дейността на оформилата се около Кръстю Пишурка и Никола Първанов просветителска група от талантиливи интелегенти, които поставят основите на училищното дело в Лом и по-специално на създаването на ломското

След Освобождението чехите представляват солидна част от следосвобожденската интелигенция в лицето на юристите, инженерите и архитектите, музикантите и художниците, учените и държавните служители. **С идването си в Лом чехът Карел**

Махан² записва нова страница в културната история на града. Той пристигнал през лятото на 1894г. и преподавал до края на учебната 1896/1897г. Високата му музикална култура оказала благоприятно влияние върху музикалния живот в Лом. Изгражда в училището хорови състави и духова музика. Огромен жест е доставката на инструменти от Чехия за педагогическото училище в Лом, която той лично уредил също е решителна крачка напред за музикалното развитие на учениците и изобщо музикалната дейност в града. стават все по-богати. В програмите на концертите организирани от него участвали мъжки и женски хор, смесен хор, инструментални групи и индивидуални изпълнители. Карел Махан е инициатор и основател на „Ломското певческото дружество „Кавал“ (1895г), което имало два отдела – хор и оркестър.

През есента на 1901г. за учител по музика в ломското педагогическо училище е назначен току що завършилият музикалното си образование Александър Кръстев. Тук остава до 1906/7г. когато напуска града и се премества във Варна, където е назначен за учител по музика. Млад и ентузиазирани той се впуска в преподавателската дейност с огромна всеотдайност и любов. Поставените основи от неговите предшественици са идеална опорна точка за по-нататъшното развитие на музикалния живот в града. Успоредно с педагогическата дейност Александър Кръстев ръководел и ученическия хор и оркестър. Той отсял най-добрите музикални кадри, с които искал да работи на по-високо ниво. Започнал да организира концерти, в които представяли различни музикални пиеси и радвали ломската публика, която приела с възторг тези прояви.

Инициативата на Кръстев стига и по-далеч – той сформира и квартети. Това не е първата поява на подобна формация – на ломска сцена е излизал квартет още през 1892г, но той е бил ученически, а при Ал. Кръстев е съставен от вече стабилни музикални сили, с репертоар от автори като Верди, Белини, Шуберт, Зайц, Глинка, Даргомижски и други. Дейността на Александър Кръстев през този период в Лом се изразила в създаването, подготовката и усъвършенстването на: Ученическия оркестър, Ученически хор, Граждански мъжки хор, Граждански смесен хор, Вокален квартет, Струнен квартет, Солисти и инструменталисти (около 10 души) Ал. Кръстев пише голяма част от песните си в Лом – например известната си хорова творба „Раковата”,

² Карел Махан (1867/1935) . Пристига в България през 1891г. където преподава музика в училищата в Лом, Силистра, Шумен и Кюстендил. В Кюстендил създава четиригласен хор от 100 души, струнен и смесен оркестър. Издава списание „Кавал“ (1901-1903). Автор на множество статии разглеждащи хармоничните особености на българската народна песен.

чиито мотив слушал от стария народен певец и цигулар дядо Рако от с. Ковачица. Трябва да спомена и приноса му в работата с ученическия хор и оркестър, с които всяка година педагогическото училище е изнасяло по една или две литературно-музикални вечеринки отличени с голям успех. Присъствието на сериозни композитори в техния репертоар както и създаването на триа и квартети разнообразявали програмите.

Година след напускането на Александър Кръстев за учител по музика в педагогическото училище е назначен Белчо Белчев, който преподава дисциплините пеене, цигулка, хор и оркестър. Повече от 20 години музикалният живот в града е неразривно свързан с неговата неуморна дейност на педагог и диригент. Няма ученик от тогавашното поколение, който да не е изучавал цигулка при него. Белчев активно развива обществено-музикална дейност като изгражда четиригласен мъжки хор и струнен оркестър. В училището преподава в продължение на 17 години. Наследството оставено от Карел Махан и Александър Кръстев развива със същият размах. За него Ал. Моцев пише: „Добър учител в училището, той беше такъв и вън от него. В училището в класа, вън – пред любителските хорове и оркестри, той развиваше една дейност, за която нищо друго не можеше да се каже освен похвала... човек, който освен че е учил и знае теорията, законите и принципите, които лежат в основата на музиката, но е ходил, видял и чул много неща..”¹³

През януари 1910г. към читалището е създадена театрално-музикална дружба, към която има хор и оркестър. Театрално-музикалната дружба имала свое ръководство, в което са влизали и представители на музикалния отдел - хорът и оркестъра – заедно с артистите от театъра. Общото ръководство обаче е било на читалищното настоятелство. Тук учителят по музика Белчо Белчев развива активно своята дейност. През 1920 поставя сцени от „Трубадур” и „Аида”, които са и първите оперни откъси представени в града. Като педагог той създава стабилни музикални кадри сред които са: Борис Гайдаров, Петър Евстатиев, Александър Моцев и др., достойно продължили неговото дело и издигнали музикалната култура в града до едно от водещите места в страната.

Новите музикални прояви, след 1900г., бележат преминаването към нов етап със създаването на самодейни форми с по-сложен репертоар от произведения на

¹³ В-к „Народна трибуна”, Лом, бр. 69 от 24 септември 1924г.

световноизвестни композитори. Жаждата за оперетно изкуство надделява и след редица перипетии, **през 1927г. най-после се осъществява мечтата на всички, които с ентузиазъм и огромно желание подготвят и представят оперетата „Мамзел Нитуш” от Ерве на ломска сцена. Това е рождената дата на Ломската самодейна оперета.**

В Трета глава проследявам опитите за създаване на професионален оперетен театър и развитието му през годините. Постоянното развитие на театъра и повишеният интерес на публиката са предпоставка за все по-големите изисквания към изпълненията на артистите. С течение на времето между изискванията на публиката и любителската игра на артистите започнали да се появяват противоречия – изискванията на публиката започнали да надхвърлят възможностите на самодейния театър. Примерът на пътуващите професионални театри, които всяка година по няколко пъти посещавали града, оказал силно влияние в тази насока. Именно в това постоянно нарастващо противоречие се ражда идеята за един постоянен и професионален театър, в който да намерят място подобрени таланти артисти.

Първи опит за създаването на професионален театър в град Лом през 1896г. се смята решението на 12-те граждани, от чието име Райчо Г. Блъсков подава заявление до читалищното настоятелство да бъде играна пиесата „Саул” от Ламартин. Създаването на Театрално-музикалната дружба през 1910г. към читалището е опит за сформирание на постоянен колектив, но на самодейни начала. На следващата година извикали и режисьор от Народния театър в София – Тодор Димитриев. Той прави опит за създаването на професионален театър, но липсата на стабилна материална подкрепа е голяма пречка. В края на 1918г. театралните сили се обединили и така била създадена Ломската театрална дружба. Единството не продължило дълго и те се разделили на две учреждения – Ломска театрална дружба и Ломски градски театър. Градският театър бил привлечен от читалището, а артистите станали щатни – с постоянни заплати. Театралната дружба просъществувала до сезон 1926-1927г. Стремехът за по-висока художествена игра е бил сред основните цели на ломския театър. Този стремеж се крие в основата за построяването на по-голям и удобен театрален салон, и създаването на богат театрален гардероб още в края на 19 век. **Поведени от него ломчани построили през 1909г. читалищната сграда с удобен театрален салон, и ушили в София дрехи за театъра. Били направени и декори за сцената (едни от най-скъпите за онова време).** Особено място съм отелила на декорите, които се поръчват в това време.

Защото едно музикално-сценично произведение ако не е реализирано комплексно – и музикално, и актьорски, и визуално, никога не може да има пълноценно въздействие. А декорите, костюмите са неотделима част от един спектакъл. Факт, който понякога изследователите на жанра оставят встрани, концентрирайки се главно върху музикалната и донякъде – режисьорската интерпретация. Именно поради това обръщам по-специално внимание на оформлението на декорите през годините, заемащо важна част от сценичната подготовка на оперетния и драматичният театър в Лом. Трудно може да се добие представа как са изглеждали декорите в зората на развитието на театралните представления.

През 1887 година читалището взема решение да инвестира в нови театрални декори тъй като досегашните не отговаряли на изискванията на публиката. Ето защо решили да ангажират художник-декоратор, който да изработи издържани в художествено отношение декори, вероятно по примера на други театри в страната. И се спират на зографа от Ряхово Мирон Илиев, с когото сключват договор за изработка на декорите. Архивите показват, че той е ангажиран за направата на сравнително голям брой сценични декори. Няма сведения какъв размер са имали и доколко са издържани в художествено и техническо отношение. Информация за нивото на квалификация на художника също не се намира. Изображенията, пресъздадени в декорите, представлявали тревопасни животни, както и изглед на града изобразен на завесата.

Новооткритата читалищна сграда (която функционира и днес) имала широка удобна сцена и настоятелството държало да бъде ангажиран професионалист за изработка на декорите, както и най-добрите шивачи за театралните костюми. Имало няколко предложения, но те се спрели на прочулия се тогава чешки художник-декоратор Адолф Квап³. Изборът на вече изявен художник дава заявка за професионализъм и прилагането му във всички отношения. Квап вече е изработил декорите за читалищните театри в Свищов, Видин, Враца, Пирдоп, Кюстендил, Копривщица, за Народния театър в София и др. Адолф Квап се настанява близо до читалището и започва работа от юни 1909г. с проект за пиесата „Иванко” в който изискванията са били да нарисува изглед от Велико

³ Адолф Квап – чешки художник-декоратор завършил Миланската академия, бивш директор на Петербургския имперски театър. Преди да пристигне в Лом, той вече е осъществил поръчка за декори и завеса за самодейната театрална трупа създадена към читалището в Кюстендил(1907г.).

Търново, Янтра и Царевец. Квап бил упорит и работлив художник. В широкия читалищен салон развивал стотици метри забло, нареждал десетки канчета с темперни бои, в които слагал освен необходимите бои, и бира, с която неговите сънародници – първите пивовари в Лом - Малотин и Хозман, редовно го снабдявали. Обикновено работел при затворена врата. Допускал единствено по-малките деца, за да му помагат като му подават боите и дългите четки. Той се превърнал в любимец на ломското гражданство и често бил канен на обяд или вечеря от хората в града, което считали за чест. Работния процес е от юни 1909г. до 5 февруари 1910г., а декорите за „Иванко” били готови за **откриването на читалището на 22 ноември 1909г.**, което се превърнало в голямо културно събитие. Завесата, която единствена е запазена до ден днешен е изложена в градския исторически музей. Пред сложната архитектурна композиция, която Квап е пресъздал – мраморни стъпала, колони, аркади и фризи, зад които един лиричен пейзаж дава безкрайна дълбочина, той представя фигурите на четирите изкуства: музиката, драмата, трагедията и комедията. „Фигуралната композиция е стегната, а телата са дадени в движение, лицата – с подчертан израз, отговарящ на идейния замисъл. Драперията е прадставена с игра на линията, която придава лекота и полет на човешката фигура.

Повече от тридесет години неговите произведения служат на театралното дело в града устоявайки с непозната по здравина техника, която въпреки прекомерната употреба успява да запази свежестта и чистотата на тона. Дълго време те служат за образец и вдъхновение на ломските творци.

След края на Първата световна война младото поколение, което заминало на фронта без да е изживяло своите младини, се завръща и веднага започва да търси начини и форми да излее своята енергия и по този начин да задоволи своята жажда за просвета и култура, която да е отдушник от дългата и мъчителна война. И традицията - в театрално и музикално отношение, започва да се възражда. Появява се огромен интерес към изкуството. **На 14 януари 1920 г. е изнесен концерт, като в първата част са изпълнени оркестрови и хорови творби, а във втората - първа сцена от първо действие и първа сцена от второ действие на операта „Трубадур” от Верди.** В друг концерт прозвучава финал на първо действие от операта „Аида” на Верди. Ролите се изпълняват от солистите на Музикалната Дружба: Георги Спасов, Тинка Ванкова, Борис Симеонов и др. Със същата програма гостуват и в други градове като в афишите е отбелязано. че откъсите се изпълняват от хор, солисти и оркестър от 60 човека.

Първи помощници на Белчо Белчев са били двамата млади музикални дейци Георги Спасов⁴ – по-късно баритон в Народната опера и известен наш композитор на хорови песни, известният наш композитор на хорови песни, и инициатор за издаването на сборника „Юношески другар” Борис Гайдаров (1892/1950). През 1920 е назначен като преподавател в Ломското педагогическо училище, в което самият той е завършил като ученик в класовете на Ал. Кръстев и Б. Белчев. „Неговата биография не блести с някаква особена изключителност. Трудно бихме открили и знаменателни факти, които да предвещават ярки повратни събития в живота му. Той дори протича почти само в Лом. А може би именно в тази натрапчива се делничност трябва да потърсим белезите на неспокойния възрожденски дух на Б.Гайдаров, един от първите съзрял нови пътища пред българската музикална култура”⁵¹ Идеята за музикално издание е вдъхновена от неговата педагогическа практика и така през 1934г. се появява първия брой на поредицата „Юношески другар” с училищни песни на два и три гласа. Той се превръща в поредица от 32 сборника с 450 хорови песни. „В продължение на 24 години те обогатяват репертоара на десетки хорове из цялата страна. Така от тясно жанрово и регионално предназначение - за хора на Ломското училище сборникът „Юношески другар” поема върху себе си общонационални функции. И то в момент, когато не съществува нито едно друго издание с подобни задачи. Стимулиран от живата певческа практика, в един момент сборника сам се превръща в стимул за създаване на хорови творби от български автори.”⁵¹

Израстването на вокалните и инструментални сили в града дава повод да се пристъпи към по сериозни крачки напред - захващането с по-тежки музикални произведения, с откъси и сцени от опери с цел подготвянето на цяла опера и представянето ѝ пред ломската публика. „Така благодарение на множество реализирани инициативи Лом се оформя със съзнанието на културен център, а не на извънстолично „периферийно” средище. В Лом обаче музикално-културната панорама в началото на

⁴ Георги Спасов (1891/1953г.). Роденият в Лом български композитор е автор на хорови, солови и дестки песни. Учил е в Прага, и във Виенската консерватория. През 1923г. се завръща в България и става артист в Народната опера. Сред творбите му е емблематичната детска песничка „Родина” („Високи сини планини”) по текст на Младен Исаев.

⁵¹ **Коларова, Е.**, „Към проблема за развитието на хорово-изпълнителското дело в България”, Делото на Борис Гайдаров в Лом, стр.48, Мега Музика, София, 2000г.

⁵¹ Пак там, стр.49.

века не само не е бледо копие на столичния „модел”. Но демонстрира свои специфични черти и сама излъчва образци.”⁵² Този стремеж към израстване и развитие на културата в града ще продължи и във втората половина на XX век, когато Ломския оперетния театър и детската оперета в града ще отличат Лом сред най-изявените културните огнища в цялата страна.

Петър Евстатиев вече е представил с учениците си цели детски оперетки сред които са „Болният учител” – муз. Маестро Георги Атанасов (1921г.), а през следващите години „Малката кибритопродавачка” – муз. Михаил Тодоров, „Самодивско изворче” – муз. Маестро Георги Атанасов др. Те са посрещнати с голям интерес от граждани и родители.

През есента на 1923г. музикалният колектив под ръководството на Евстатиев обсъжда въпроса за бъдещата работа и за създаване на по-здрава икономическа основа на колектива. Така се стига до **идеята за основаване на Кооперативно театрално дружество „Ломски оперетен театър” със седалище Лом.** Създаването на оперетния театър е отразен и от пресата в рубриката „Театър и изкуство” на вестник „Ломска дума”. Там пише: „В първо време ще се създаде оперетна трупа, в последствие драматична трупа, концерти сказки и пр..”¹².

За пръв път оперетният театър е излязъл пред ломската публика на 14 януари 1924г. Програмата е била представена от местни сили и с помощта на оперетни артисти от София. Изпълнени са откъси от оперети, оркестрови номера и др. Вестник „Ломска дума” отбелязва тази проява като добро начало и голям успех за театъра. В края на статията се вижда надеждата за реализиране на нещо завършено, но без чужденци, а с местни сили каквито за оперетата според тях имало в изобилие. Белчо Белчев напуска Лом през 1924г. и неговото заминаване е загуба за музикалният живот в града. Решението на оперетния театър за самостоятелна постановка среща затруднения. **Едва есента на 1926г. колектива се заема с отговорното начинание, и с взетото решение за поставяне на оперетата „Мамзел Нитуш” от Г. Ерве. На 13 март 1927г. е премиерата ѝ представена с местни сили под диригентството на Петър Евстатиев. В**

¹² В-к „Ломска дума”, Лом, бр.35 от 31 декември 1923г.

книгата за движение на спектаклите, която се водела в читалището, са записани и следващите два спектакъла – на 15 и на 30 март, в които участва и известната оперна артистка Мими Балканска.

През годините дейността на самодейната оперета се развива успешно. Поставят се редица произведения сред които: „Орфей” от Ж.Офенбах, „Запорожци” от Гулак Артемовски, „Феята на карнавала” Имре Калман и др. През този период в града се състезават двете музикални дружества – Народния хор под ръководството на Александър Моцев и бившия кооперативен оперетен театър, който след 1930г. се преименува на Музикална дружба и се присъединява към читалището с ръководител П. Евстатиев. Музикалната дружба изнася концерти и същевременно оперети и опери: „Хаджи Мурат” от Д. Шенке, „Кармонизела” от Виктор Холандер(1866/1940), „Ако бях цар” от Адолф Адам (1803/1856) и др. След напускането на Александър Моцев ръководител на хора става Милчо Петров, който заедно с концертите подготвя и оперетите „Грешницата от Багдад” на Веселин Стоянов – 1939г. и „Веселата вдовица” от Лехар – 1941г. **От първата постановка през 1927г. до 1941г. двата музикални колектива са изнесли 21 опери и оперети.** Доколко се е възприело това изкуство в Лом става ясно от факта, че то се просмуква и в най-малките самодейци – учениците от прогимназията, които почти всяка година представят пред своите родители и съграждани по една пиеса или оперетка. Децата, преминали през детските оперетки се вливат впоследствие в градските колективи и продължават да поддържат пламъка запален от детинство. Възрастните хора пазят спомените и за баловете, организирани край брега на река Дунав в началото на ХХ век, в които под съпровода на духов оркестър дамите (облечени в дълги рокли отговарящи на модните тенденции) и господата танцували валсове на брега на реката. Благодарение на Белчо Белчев и Петър Евстатиев музикалният живот се преобразява напълно.

Една от целите ми бе да се опитам да проследя историята на оперетното изкуство в град Лом и да се срещна отблизо с неговите представители в лицето на артисти, диригенти, балетисти и оркестранти. Опитах се да представя богата информация отнасяща се за ключовите фигури определили посоката на музикално развитие през втората половина на ХХ век в град Лом.

В началото отделям полагащото се място на първостроителите - артистите от първото поколение на Оперетния театър сред които **сопраното Рашел Цветанова** (студентка на

Людмила Проконова в Държавна музикална академия) и **тенорът д-р Емил Йорданов**, утвърдили се като великолепна дългогодишна дуетна двойка на сцената на Ломския оперетен театър.

Както в живота, така и на сцената може да се забележи определена йерархична подредба. Някои артисти изпъкват повече, а други приковават нашето внимание в моментата на появата си. Съществуват и явления, които не доминират единствено с таланта изразен в певческото майсторство но задоволяват напълно необходимостта на публиката, и стават нейни първи любимци. Необятен е океанът от емоциите, с които ни даряват артистите в един спектакъл. Но като че ли дамата, чиито портрет се опитвах да обрисувам в една от подглавите част от трета глава, явно е притежавала всички необходими качества за да покори публиката. Това е г-жа Шели Цветанова. Артист с фундаментален принос за Ломския оперетен театър с дългогодишното си сценично присъствие и многобройни образи. Темпераментна личност, чиято артистична натура не остава скрита дори в напредналата възраст в която се намираше при нашето запознанство. Безброй истории бях слушала за нея и плодотворният ѝ творчески път от верните ѝ почитатели в Лом, което потвърди моето усещане че се е превърнала в икона на ломския оперетен театър.

Сценичната дейност на Шели Цветанова не е прекъсвала нито за година. Отначало нейните изяви са в хора на Народното читалище “Постоянство 1856” в Лом, а след възстановяването на самодейната оперета, тя се превръща в нейното сърце. На сцената се поставя съветската оперета „Уляна” и ролята на главната героиня играе Шели Цветанова. Премиерният спектакъл на „Уляна” утвърждава Шели Цветанова в състава на солистите и я нарежда до хората, които са посветили целия си живот на оперетното изкуство. Шели Цветанова поема едни от най-отговорните партии в спектаклите. Гласът ѝ започва да звучи все по-добре с всеки изминал спектакъл. Става първа артистка в големия колектив. Тя е мадам Главари от „Веселата вдовица”, Стела от „Волният вятър”, Силва от „Царицата на Чардаша”. През 1953г. в София се провежда първата среща на самодейните оперети и ломската оперета, която се представя с „Трембита” от Милютин се класира на първо място в страната! А ролята на Василина е изпълнена блестящо от утвърдилата се вече като солистка Шели Цветанова. Дори след толкова много години ломската публика не е забравила изпълнената ѝ на ариите на Елена от оперетата „Хубавата Елена” на Жак Офенбах. Откъси от оперетата, с участието на

Шели Цветанова са заснети от екипа на българската кинематография и прожектирани в седмичните кинопрегледи в страната.

Щастлива съм, че в моят малък град успях да намеря ценна информация описваща случки и преживявания свързани не само със сценичните изяви, но и с работният процес, необходим за резлизирането на всяка културна проява, независимо от нейния характер, била тя концерт, спектакъл или театрално представление. Тук като че ли погледът насочен към артиста е една съвкупност от впечатления, които се изграждат години наред и са резултат от възприемането на артиста не само като изпълнител, но и като личност, с която споделят ежедневието си хората в малкия град.

Една от личностите, заслужили своя авторитет както на сцената, така и извън нея е д-р Емил Йорданов. Неговият дядо по майчина линия, Спас Райчев, бил странстващ пастор на Евангелистката църква и уредил момчето да ползва хармониума в църквата, за да се упражнява в свободните училищни часове. Началото било трудно и Емил се сблъскал с много проблеми в овладяването на новия инструмент. Благодарение на братовчед си Ромео Райчев той преодолява тези трудности. Ромео е няколко години по-голям от Емил и вече уверено навлязал в света на музиката. Веднага след завръщането си в града от военна служба Емил Йорданов се интересува за работата на Ломския оперетен театър. Преди да отиде войник той е играл в две постановки, и се справя добре с ролите, които му поверяват. Оценяват го като надежден бъдещ актьор. Завършва стоматология в София и успешно съчетава зъболечението и пресъздаването на различните оперетни образи пред ломската публика десетилетия наред. ”. За своите заслуги д-р Йорданов е награден с ордена „Кирил и Методи“ I, II и III степен, както и със златни медали от всички републикански фестивали на художествената самодейност.

Шели Цветанова и д-р Емил Йорданов смея да кажа са едни от основателите на така обичаното от ломчани оперетно изкуство в града. Те вдъхновяват много други самодейци, които продължават тяхното дело а поставените основи и всеотдайността им на сцената се помнят и до днес.

Отделям специално внимание и на Детската музикална школа в града, чиито основател е прочутият **проф. Йордан Гаврилов**. Повече от 60 години тя съхранява и продължава музикалните традиции на града. През 1951 година проф. Гаврилов основава детската музикална школа с помощта на съпругата си Кети Гаврилова. Със струнния оркестър на школата изнася концерти в Лом, Свищов, Оряхово и др. градове. Проф. Гаврилов е

диригент и на Оперетния театър до 1956 година. На Националния преглед на оперетните театри през 1953 г. с оперетата „Трембита” от Милютин печели първо място. Детската музикална школа за кратко време се оформя като институт за подготовка на млади музиканти. Голяма част от учениците вземат активно участие в самодейните форми на читалището. По-изявените от тях продължават своето развитие в средните и висшите музикални училища. Това е ясно отразено в рецензиите, които намерих в архивите на Ломската библиотека, отразяващи най-ярките дарования на музикалната школа. Наред с индивидуалното обучение по инструмент, сериозно внимание се обръща на солфежа, елементарна теория на музиката, оркестровото и ансамбловото свирене, и музикалната литература. Струнния оркестър съпровожда и Детската оперета към читалището. Този оркестър е със стари традиции – под ръководството на Йордан Гаврилов има високи художествени постижения, част от които са многобройни самостоятелни концерти в различни градове от страната. През годините интереса към музиката се засилва все повече. Чрез конкурсни изпити се приемат най-музикалните деца. В школата има класове по цигулка, пиано, акордеон, виолончело, китара, тромпет, кларинет, обой и фагот.

През 1982 година Детската музикална школа се обединява с Детската балетна школа и получава наименованието Обединена школа по изкуствата „Проф. Йордан Гаврилов”. Към нея се присъединяват отдела за актьорско майсторство и детската оперета. Сериозно внимание се обръща на децата, които впоследствие кандидатстват в средни и висши музикални заведения. Част от учениците попълват състава на Детската оперета. В тези приказни спектакли малките артисти участват рамо до рамо, подкрепяни от големите певци на оперетата. Нейният ръководител и диригент – Горан Струнджев, притежава уменията да е изключително строг и сериозен в своите изисквания и същевременно благ и великодушен към всички деца. Преподавателите от музикалната школа се стараят да поддържат нивото на обучение през годините с множество срещи и семинари, с педагози от музикалните училища в страната. Детската музикална школа в Лом съществува вече 60 години. В момента има музикален и балетен отдел. Част от нея е вокална група „Шоколадче” с ръководител Росица Кръстева. Те участват активно във всички събития свързани с културния живот в града. Лауреати са на десетки конкурси в страната и чужбина. В момента, в школата се преподават уроци по пиано, цигулка, акордеон, и китара. Възпитаниците ѝ имат множество награди и отличия. За съжаление в наши дни интереса не е толкова голям, колкото беше в годините на нейния разцвет.

Особен интерес и съпричастност към дейността ѝ проявяват професорите **Стефан Попов, Аврам Попов и Сашко Гаврилов**, които отпускат стипендии за обучението на таланти деца, както и дарения от нотни материали и инструменти. Обединената школа по изкуствата продължава да изпълнява достойно дълга си на институция, доказала своята роля и принос в културното развитие на град Лом.

Вълнуващи за мен бяха срещите ми с проф. Стефан Попов, който с охота ми разказа за първите си учители както и за музикалните сили в града от времето когато е бил още малко дете. Той е силно привързан към своя роден град където прави и първите си стъпки по пътя на музиката. За това и всяка година провежда майсторски класове, в които вземат участие виолончелисти от цял свят. При всяко негово завръщане в България негови колеги – преподаватели в музикални училища, и висши учебни заведения също изпращат своите ученици в малкия дунавски град Лом, за да усъвършенстват техниката си при „Кавалерът на Виолончелото”. Мога да споделя своето положително впечатление, наблюдавайки как тези млади музиканти използват максимално времето, в което проф. Попов е в България, за да могат да получат и усвоят всеки негов съвет. Завръщането му в града е събитие и за близките му приятели, с които не спира да поддържа стабилни контакти. Отдадеността към учениците го кара да превърне своя дом в една уникална малка академия (бъдещите му планове включват създаването на малка зала, разположена на последния етаж, в която ще се провеждат камерни концерти в рамките на майсторските класове).

В подглавата за балетната школа се уповавам на материалите, които открих в архивите на ломската библиотека, както и в книгата на балетиста и хореограф Иван Кирилов, който заедно с балерината Руска Ванова можем да приемем като основоположниците на балетната школа в град Лом. Считаю, че това е изключително важен етап в ломския културен живот, тъй като балетната, както и музикалната школа се превръщат в люпилня, в която се раждат и израстват млади таланти, нови кадри.

Съдбата отрежда на **Иван Кирилов** видно място в ломската артистична среда, където е главен „виновник“ за основаването на детската балетната школа към читалището. В нея твори със замах години наред. „В онези години много градове от страната можеха да завиждат на културния живот в Лом: Градския смесен хор „Петко Стайнов”, Оперетния театър, Драматичния театър, Детската оперета, Кукления театър, националните вечеринки в читалището, карнавалните вечери в туристическия дом. Град Лом - един

малък Париж!“⁵² Триумфа на сцената за него настъпва през 1953г. в оперетата „Трембита“ от Милютин. По същото време ДМТ „Стефан Македонски“ също представя тази оперета, и ломската постановка се представя и на Софийска сцена. В столицата има много съграждани на ломските артисти, които с удоволствие следят гостуванията им там. Негова партньорка е **балерината Руска Ванова**, с която заедно ще градят основите на ломската балетна школа. За техния танц при гастрола на Ломския оперетен театър в-к „Народна младеж“ пише: „Особено впечатление направи солистката – балерината Руска Ванова, която прояви и палцова техника. Това е първия случай у нас, когато една самодейка – балерина показва такива ярки балетни способности“.⁵⁷

През 1974г. хореографията, която създава Иван Кирилов за оперетата „Графиня Марица“ от Калман печели още един златен медал на Прегледа на художествената самодейност в град Пазарджик. За представянето си в оперетата „Мадам Сан Жен“ на Парашкев Хаджиев балета получава ласкава критика от в-к „Народна Трибуна“: „Ломската оперета е една от малкото оперети у нас, които могат да се похвалят с добър балетен състав. Очевидно на балетмайстора Иван Кирилов не липсват знание и умение да създава достойни балерини и балетисти в лицето на Руска Ванова, Елена Николова, Георги Иванов, Кинка Желева и др“⁵⁷ Най ценна за него е наградата, която получава за балетния спектакъл „Панаир в София“ по музика на Жул Леви и либретото на Богдан Ковачев. „По-лесно е да танцуваш на сцената – казва Руска Ванова- дарбата ти те води, отговаряш за себе си. Много по-трудно е да дойдат деца, които не могат да ходят, а да ги учиш да танцуват. Но се радвам, че изучих много, аз самата научих на нещо учениците си, научих и публиката.“ През годините на изпълнителска, а по-късно и преподавателска дейност, Руска Ванова и Иван Кирилов създават балетните кадри и активно участват във всички звена от артистичната дейност в малкия град.

Подглавата „Наследниците“ обхваща личностите допринесли за музикалния израстване в града и продължители на традициите поставени от учителя Белчо Белчев, Петър Евстатиев и проф. Йордан Гаврилов. Особено значим е д-р Хернани Цибрански, ученик на проф. Йордан Гаврилов и дългогодишен диригент на Ломския оперетен театър. Също и родът Райчеви гордост за ломчани – Ромео Райчев, диригент, Виктор

⁵² Кирилов, Ив., „Балетът моя живот“ 2013г. Стр.16

⁵⁷ Манова, Л., „Народна младеж“ 9 юни 1953г.

⁵⁷ Пак там, стр. 35

Райчев, диригент и композитор и големият български композитор Александър Райчев; артиста Димитър Димитров, Горан Струнджев - учителят по музика, диригент и ръководител на Детския оперетен театър, фанфарната духовна музика и мандолинния оркестър при ОУ „К. Фотинов” в Лом, който продължава делото на Петър Евстатиев като възражда детския оперетен театър.

Хернани Цибрански е роден на 9 май 1931г. в град Нанси – Франция. Неговите родители – Русин Петков Цибрански и Янка Каменова Цибранска са възпитаници на Ломското педагогическо училище и по това време следват стоматология в Нанси. Дядото на Хернани Цибрански - Пеко М. Цибрански е сред основателите на певческото дружество „Кавал”, и член на първото ръководство на дружеството, което от 1896г⁶¹ се присъединява към читалище „Постоянство”. Те се завръщат в Лом през далечната 1933г., и продължават да са активни, но вече в своя роден град.

Тогава града разполага с преподаватели от високо ниво сред които е Йордан Гаврилов - цигулка, Огнян Тихомиров а след това Евгени Евстатиев (син на Петър Евстатиев) - пиано. Така малкия Хернани е поверен в ръцете на Йордан Гаврилов - възпитаник на Лайпцигската консерватория, педагог. В-к „Север”¹⁹ публикува следната критика за Йордан Гаврилов: „г-н Гаврилов е един Ценен виолин –педагог в Лом. Той е упорит в своята работа. Неговите ученици правят бързи успехи по две причини: Първо, Гаврилов е възпитаник на новата школа, където с една лекота се използва силата на ученика. Отлична постановка на ръцете, дясната ръка (лъка), от всички ученици добре се владее техниката на лявата ръка, с голяма лекота, еластичност, хубаво изразяване на петях пръста и съвършена чистота. И второ, той заставя ученика да работи до тогава, докато се достигне желаното от него изпълнение, което да отговаря на правилната фразировка, доколкото е възможно, една по-вдъхновена игра, съобразно индивидуалността на ученика”.

Хернани Цибрански едва 5 годишен концертира с Фреди Капон и Зигфрид Гаврилов (синът на неговия учител). На шест с успех участва в училищните концерти. „Най-малките ученици Хернани Цибрански и Шели Цветанова⁵ на шест годишна възраст ме

⁶¹ **Никифоров, Б.**, Протокол Номер 24 от 29 май 1896г., „Така помним маестрото – д-р Хернани Цибрански””, стр 8 , София, 2009г.

¹⁹ В-к „Север” .Брой 1999, от 1937г.

⁵ Дългогодишна солистка на Ломската оперета.

изненадаха с ритмичното си чувство, увереност и правилно фразиране на Кюхлер концерт”.⁴⁹ Той се изявява и пред Радио София заедно с детско-юношеския симфоничен оркестър, а също така и във Военния клуб. В гимназията съвместно с Емил Минков и учителите Попов и Тодоров създават струнен квартет, който изнася множество концерти в областта. Той не загърбва музиката и по време на следването си в Медицинската академия в София. Концертмайстор е на Академичния симфоничен оркестър и активно продължава своето усъвършенстване с уроци по цигулка при проф. Радка Данева-Жекова, асистент на проф. Владимир Аврамов. През 1954г. се завръща в Лом и започва работа в Ломската болница. Завръща се с пълни сили и в музикалния живот на града.

А през 1956г. д-р Цибрански прави и дебют като диригент. Малко преди поредния спектакъл на Ломския оперетен театър към НЧ „Постоянство” във Видин с оперетата „Графиня Марица”, се оказва, че гост диригентът Илия Стоянов-Чанчето е възпрепятстван да дойде от София във Видин. Тези обстоятелства принуждават д-р Цибрански той да поеме ръководството и да дирижира и двата спектакъла във Видин. От тук нататък много спектакли ще бъдат изнесени под неговата палка в следващите десетилетия. Паралелно с дирижирането той дава и уроци по цигулка в Музикалната школа. Изпълнителското творчество и на младия и на зрелия Цибрански предизвиква интерес с чистата си и лирична абстрактност, с меката линия на фразата, с подчертано изящество. Завършеният облик на авторските му идеи предизвиква оправдан художествен интерес, защото е узрял плод на вълнуващо и искрено послание, в което надделява стремежът за хармония и единство”.⁶¹

Диригентите с които е работил и от които се е учил д-р Цибрански са прочути музиканти, свързани с Държавния Музикален Театър „Стефан Македонски”. Сред тях са: Илия Стоянов-Чанчето, Виктор Райчев (също от Лом), Росица Баталова и много други. Значителен брой оперетни постановки протичат под диригентската палка на д-р Хернани Цибрански сред които: „Хубавата Елена” - Жак Офенбах, „Мамзел Нитуш” - Ерве, Графиня Марица” - И. Калман, „Веселата вдовица” - Ф. Лехар, „Граф фон Люксембург” - Ф. Лехар, „Страната на усмивките” - Ф. Лехар.

Подготовката на оперетите „Бал в Савоя” от Паул Абрахам и „Страната на усмивките” от Ф. Лехар преминават под знака на няколко значими събития за ломчани. Седемдесет

⁴⁹ Йончев, Ив., „50 години стоматологично образование в България”, 1990г., стр.221

⁶¹ Никифоров, Б., „Така помним маестрото – д-р Хернани Цибрански”, стр. 29, 2009г.

години от основаването на Ломския оперетен театър и сто години от рождението на Петър Евстатиев. Както и 140 години от основаването на НЧ „Постоянство”. По този повод на 26 и 27 ноември 1993г. се устройва документална фотоизложба, и се прожектират видеозаписи на играни постановки. Оперетата представя постановката „Бал в Савоя” от Пол Абрахам, а Детския оперетен театър – „Малката кибритопродавачка”. Читалището организира и тържествен концерт с участието на солистите, хора, оркестъра и балета на Ломския оперетен театър. На диригентския пулт е д-р Хернани Цибрански, а сценария е дело на з.а Лиляна Кисъова. Режисьор е често гостуващия в ломската оперета з.а Хрисанд Бъчваров. С нестихващи аплодисменти публиката посреща своите любимци – артистите на Лом - Шели Цветанова, д-р Емил Йорданов, Стефка Славчева, Елена Радулова, Димитър Димитров и др. В концерта участват също артистите от ДМТ” Стефан Македонски” Хари Харалампиев, Иван Върбанов, Златан Павлов и Иван Иванов.

За Хернани Цибрански прочутият хоров диригент Михаил Милков споделя: „Високо оценявам неговата обществена дейност, увереност, всеотдайност и майсторство в областта на музиката”

Проф. Стефан Попов и Хернани Цибрански се познават от деца. За тяхното познанство проф. Попов споделя: „Познавах Хернани от моите детски години. Предполагам, че съм бил на 8 или 9 години, когато се запознах с него. Той естествено беше по-голям от мен – гимназист, а аз още не се бях занимавал сериозно с музиката. Той идваше в къщи да свири с моята леля, която му акомпанираше, тъй като се готвеше за общоградско съревнование с друг мой близък цигулар (Емил Минков¹), когото познавах отпреди. Аз ги слушах и двамата почти на всяка репетиция – какво свиреха не помня, но помня, че много ми харесваше свиренето и на двамата и вярвам, че тогава е започнала любовта ми

¹Емил Минков е роден на 9.V.1930 г. в град Лом. Завършил е БДК при проф. Недялка Симеонова. Като студент работи като помощник концерт майстор в Държавния музикален театър "Ст. Македонски" и Държавния оркестър при радиото и телевизията. Работил е в Софийската филхармония и Ансамбъла на българската армия. От 1962 г. е на работа в Германия. Бил е първи цигулар и концерт - майстор в известни оркестри и в Берлинската опера под диригентството на Херберт фон Караян. Потомък е на интелектуален ломски род. Баща му е зъболекарят д-р Милчо Минков, чичо му – писателят Цветан Минков, актрисата Виолета Минкова е негова сестра. Умира през 2003 г.

към струнните инструменти. Доколкото си спомням бати Емил (както аз го наричам) спечели съравнованието и това го насочи към Консерваторията и професионалната кариера. Хернани явно под влиянието на своите родители се е насочил към друга професия(стоматологията), но изглежда, че любовта към музиката не го е напуснала. Дълги години след това връзка с него не съм имал, тъй като когато учех в Детска музикална школа – Лом, той е бил студент, а след заминаването ми за София през 1953г., почти не помня наши срещи. Спомням си, че баща ми, след един от моите първи концерти в Лом, казваше че Хернани Цибрански е споделил, че много му е харесало моето изпълнение.” Пътищата им се разделят до 1980г. когато проф. Попов приключва следването си и се завръща в България. Повод за срещата става честването, устроено от Ломското читалище по повод 40 годишнината и 25 години от първия самостоятелен концерт на проф. Попов в Лом. „Явно с помощта на Хернани беше устроено това мило тържество в читалището” – споделя проф. Попов. „Аз по това време бях в Лондон и при моите завръщания в България почти всяка година се срещаме. Той активно се занимаваше с Ломската оперета, макар да упражняваше и професията си на стоматолог. Мога да кажа, че се възхищавам на неговата любов към оперетата и дълбокото му познаване на голям брой оперети. Винаги използваше при разговори цитати от различни оперети и изглежда, че имаше невероятно много музика в паметта си. Той се интересуваше от всичко свързано с музиката.

От 1974 година в продължение на петнайсет години Цибрански е председател на НЧ” Постоянство”. Установява силни контакти в рамките на сдружението на общините Лом, Дупница, Горна Оряховица, Свищов, Казанлък и Димитровград. Той поддържа връзка с именити съграждани благодарение на което са реализирани многобройни срещи и концерти. Част от тези ломчани са Симеон Пиронков, Михаил Милков, Сашко Гаврилов, Аврам Попов, Стефан Попов и други.

Тенорът Димитър Димитров е артист, чиято харизма покорява ломската публика и я държи в плен години наред. Безспорен талант пред който „думите губят смисъл, а сърцето се изпълва с възторг”⁶. Първите стъпки на Димитър Димитров в оперетата са в началото на 70-те години, когато е приет радушно в оперетния хор. Участва и в

⁶ Димитров,Д., Превръщам всички свои дни в музика, в-к време стр.3, 27.10.2012г. <http://adm.lom.bg/pdf/press/vreme-030.pdf>

градския хор за школувано пеене. Не след дълго оперетния колектив забелязва неговия потенциал на бъдещ солист. Първият оперетен образ, който му поверяват е на циганинът Берко в „Графиня Марица” от Имре Калман поставена през 1973г. Изгражда образа с много трепет и вълнение, което е типично за всяко негово начинание. Своя чар и излъчване предава на всички образи от своя репертоар - Илийчо от „Службогонци”, художникът Брисар от „Граф фон Люксембург”, Бони от „Царицата на чардаша”, Наполеон от „Баядерка”, барон Жупан от „Графиня Марица“, Аристид от „Бал в Савоя” - незабравими субретни роли.

В продължение на четирийсет години той е част от ломския оперетен театър и активен участник в културния живот на града. Незабравими спомени запечатани в съзнанието му са съвместните спектакли с гостуващите артисти от Националния Музикален театър „Стефан Македонски”, както и работата му с утвърдени режисьори, помогнали в сценичното му израстване. Партньорството му с Елена Радулова² ги превръщат в една от най-колоритните субретни двойки в оперетата. Притежават изнесени и добре поставени гласове, а хореографията на дуетите винаги впечатлява с пластичност и много изразителна актьорска игра. Точната преценка на режисьорката Леонтина Ардити правилно насочва вниманието му и към драматичния театър, където също покорява публиката с играта си. Самодейците в Лом имат привилегията да работят с много гостуващи артисти и режисьори, което мисля че успява да удовлетвори напълно техният копнеж за развитие. Смятам, че Димитър Димитров може да бъде приет като част от второто поколение оперетни артисти в Лом, наследник на делото на Шели Цветанова и д-р Емил Димитров, които окачествявам като първо поколение оперетни артисти в града. Предполагам, че ако оперетата в града бе продължила своето съществуване по-дълго той вероятно щеше да радва своите почитатели с още оперетни превъплъщения.

„Изкуството е като хоризонта. Гоним го и все не можеш да го стигнеш”

Горан Струнджев

² Елена Радулова е една от дългогодишните солистки на оперетния театър при НЧ „Постоянство 1856г” град Лом. На сцената е от дете – от 1957г. участва в балета, а през 1977г. става част и от оперетния състав като солистка. Отличава се като една от най-изявените субретки и любимки на ломската публика. Заедно с тенорът Димитър Димитров се превръщат в емблематично субретно дуо на оперетния тетаър в града.

Не мога да скрия, че за мен се оказа привилегия темата на труда да е свързана с моят роден град. Това ми даде възможността да споделя и много свои впечатления за не малко от ръководителите и учителите направили много за музикалното израстване на град Лом. Успях да погледна вече с очите на пораснал човек към тези всеотдайни педагози и самодейци и да оценя неуморният труд и постиженията завоювани през годините. Един от тези ломски будители от втората половина на ХХ век е учителя **Горан Струнджев**. Той е една фундаментална личност с огромен принос за културното израстване на град Лом. Скромни и сдържан, упорит и целенасочен по характер Горан Струнджев постепенно се утвърждава като един от най-изявените ръководители в града. От 1957г. е назначен като учител във Второ основно училище „Константин Фотинов” град Лом. Учител по музика, ръководител на фанфарната музика, на мандолинен оркестър, на детския хор към училището както и на смесения учителски камерен хор, ръководител и диригент на детската оперета към читалище „Постоянство 1856”. Всички ръководени от него състави са носители на награди от окръжни и републикански фестивали на хоровото и самодейното изкуство. Като негова възпитаничка мога да потвърдя със сигурност, че рядко се среща такова отношение към децата, което несъмнено буди респект, но в същото време и сближава и създава особена връзка между учител и ученик. Колкото и палави да бяха децата в останалите дисциплини, в часът по музика на г-н Струнджев цареше спокойствие и вдъхновение. Още по-концентрирано бе вниманието в репетициите на фанфарната музика и мандолинният оркестър. Многобройни са успехите на ръководените от него състави. Разцвета на детската оперета в Лом е в годините, в които дава всичко от себе си и ломските деца отговарят със същата старателност и всеотдайност.

И така традицията е възродена, а признанията за усърдната работа не закъсняват. След представлението на детската оперетка „Буратино”- 1986/1987г., авторът на музиката, големият и прочут композитор Петър Ступел излязъл просълзен на сцената, за да поздрави младите изпълнители и техния ръководител. **Горан Струнджев оставя дълбока следа в историята на детската оперета – над 30 години е нейн диригент и ръководител.** „Без да преувеличавам, тя (детската оперета) е всичко за мен” казва Горан Струнджев.

Детската оперетка „**Русалка**” е плод на сътрудничеството между изявеният ломчанин Александър Райчев и ръководителят и диригент на детската оперетка в Лом - Горан Струнджев. Първоначално била замислена като музикална пиеса със съдържание от 7

номера. Музиката е дело на Александър Райчев написана специално за детската оперета в родният му град Лом. Но идеята се разгръща и обхваща по-големи размери след като Горан Струнджев обогатява творбата и пише текст за около 15 номера. Заедно с Райчев вземат окончателното решение творбата да съдържа 20 номера разпределени в 7 картини.

Вдъхновяващи спомени за подкрепата на музикалните дейци в Лом пази г-н Струнджев. Рамо до рамо тези хора споделят най-трудните и съответно най-щастливите моменти свързани с оперетното дело в града. Конкретно този негов разказ представя д-р Хернани Цибрански - диригент на ломския оперетен тетър. „За мен д-р Цибрански остана човек, прекрасен зъболекар и отличен музикант-диригент на оперетата в гр. Лом. За него ще запазя скъп спомен през целия си живот. Той бе готов винаги да ме изслуша с голямо внимание. Много пъти сме говорили по проблемите на детската и голямата оперета. Особено през последните две години преди неговата кончина. Той имаше силна вяра в човека. Няколко епизода от моя живот са свързани с него. Когато той трябваше да замине за Швеция, ние подготвихме детската оперета „В люлякова градина” с режисьор Сладкаров. Извика ме при себе си, беседвахме по различни въпроси и накрая каза „Аз заминавам, ти ще довършиш оперетата. Вярвам, че ще го направиш.” За една от оперетите трябваше да се оркестрира балета „Джудита “. Той, и режисьорът Динко Чомаков, ми предложиха да направя оркестрацията. Аз отказах. На другия ден отново разговаряхме и вярата им в мен ме накара да я направя и по техните думи и всеобщото признание на оркестрантите, беше отлична. Но най-светлия спомен за мен е следният. С детската оперета трябваше да заминем за Видин, за да дадем три представления. Ношта преди заминаването получих бъбречна криза. Три пъти ме караха на системи в болницата. Сутринта дойдох с Надежда Георгиева, и се чудех какво да правим? Цибрански отсече „Струнджев идвам с теб”. Аз им отговорих: „Никакво отлагане на представлението”. Рано сутринта ме взеха от болницата и заминахме с децата за Видин.”⁶¹

Какво вдъхновява ръководителят на детската оперета и на редица други състави – педагогът Горан Струнджев? - „ Вдъхновява ме факта, че като се върна назад в годините, разбирам, че животът ми не е минал напразно. От третия републикански фестивал на изкуствата насам хорът, който създадох, е лауреат на всички издания на

⁶¹ Никифоров, Б., „Така помним маестро – д-р Хернани Цибрански”, стр.62,63, 2009г. София.

фестивала. Възродих фанфарния оркестър в училището и увеличих броя на участниците в него. Създадох и ученически мандолинен оркестър, който също е носител на много награди. Три десетилетия ръководих единствения представителен детски вокално-сценичен състав в България - детската оперета в Лом. Създадох фанфарни оркестри в Брусарци, Крива бара, Ковачица, Комощица, Расово, а също и в Основно училище "Никола Първанов" в Лом. Автор съм на повече от 20 детски песни, песни за Лом, а също и на марша на училище "Константин Фотинов". Истинско удоволствие бе за мен възможността, да сбъдна една своя отдавнашна мечта - да концертирам с фанфарния оркестър на училище "К. Фотинов". Това стана факт на 70-годишнината на оркестъра, отбелязана с голям концерт в читалището, който аз дирижирах. Благодарен съм на училищното ръководство и на колегите за предоставената ми възможност и за това, че ме накараха да се почувствам истински щастлив на сцената."³

През 2014 година детската оперета в Лом отпразнува своята 100 годишнина.

Въпреки трудностите на нашето време, и липсата на средства и базови условия, които са важна част от градивния процес на това изкуство, в мен се таи надеждата отново да се възроди традицията поставена в далечната 1914г. Иска ми се сегашното поколение малчугани да усетят тръпката от сценичната треска и оркестъра, съпровождащ техните номера, защото това чувство не може да бъде заменено от съвременната тенденция за бърз успех в лицето на сингбека, тенденция, която помита всичко стойностно и ценно. Забелязвам, че точно това улеснение кара децата да полагат по-малко усилия и лишава сетивата им от истинската красота. Трудно се ориентират - по отношение на динамиката на изпълнението, а комбинацията на естествен и усилен от микрофона звук представя по-скоро техните недостатъци отколкото положения труд.

Родът Райчеви - братята Ромео, Виктор и Александър Райчеви заемат място на едни от най-изявените и утвърдени личности гордост за всеки гражданин на град Лом. Ромео Райчев (1913-1986) е диригент, а неговите братя Виктор Райчев(1920-1999) диригент и композитор и Александър Райчев(1922-2003) композитор. Предците им по бащина линия били оратори. Единия прадядо пишел и песни - от където се предполага че се е появил и таланта във фамилията. Родителите им по професия били шивачи и се изявявали като самодейни актьори. Всеки един от братята Райчеви по един или друг начин е допринесъл за музикалното израстване и реализация на своите съграждани,

³ В-к „Време”, 2012г. бр 17, стр.3

макар и от много години да не са били част от малкото ломско общество. Пример за това са напътствията, които Ромео Райчев дава на своят братовчед Емил Йорданов в първите му стъпки в овладяването на инструменталното изкуство благодарение на които след години се утвърждава като един от най-изявените солисти на Оперетния състав в Лом. Оперетата на Виктор Райчев „Младостта на Маестрото” жъне на Ломска сцена голям успех, а една от ролите е поверена именно на неговият братовчед Емил Йорданов. Композиторът Александър Райчев прави един безценен подарък на ломските деца с музиката към детската оперетка „Русалка” написана специално за тях и поставена през 1975г. И това е само малка част символизираща тяхната всеотдайността както и любовта към родния край неугасваща в сърцата на Райчеви.

В подглава част от трета глава отделям място на **Фанфарната духовна музика и Мандолинния оркестър при ОУ „Константин Фотинов” в град Лом.** В далечната 1931г. Музикалното дело на Петър Евстатиев продължава Атанас Александров, който постъпва същата година. Диригент е на фанфарна музика и на ученическия хор. Хорът ежегодно участва в училищни продукции, печели призови места в окръжни и национални събори и прегледи. През 1934г. Първоначалното училище и Втора прогимназия се обединяват в Средишно основно училище „Константин Фотинов – Димитър Кьосев” с директор Иван Моцев. Освен с продължаването на делото на Петър Евстатиев чрез възраждането на Детския оперетен театър, Горан Струнджев решава да възстанови и фанфарната духовна музика. Инструментите за нея са закупени за училището през 1939 година. Педагогът събира оркестър, който след утвърждаването на достатъчно репертоар започва своите изяви. На всички прегледи на духовите оркестри малките музиканти са завоювали най-високите отличия. Благодарение на ръководителя Горан Струнджев оркестърът изпълнява не само маршове, но и пиеси. Последните десет години се създава мажоретен състав, който е неотлъчно до духовия оркестър, и така пъстрата картина радва всички сетива на своите слушатели. Фанфарната музика при Основно училище „Константин Фотинов” е единствената, духовна музика запазена днес в града. В нея всяка година се приемат нови попълнения малки музиканти.

През 1999г. във Второ Основно училище „Константин Фотинов” град Лом се поема още една инициатива от Горан Струнджев. Той отново събира мандолинния оркестър към училището. Като възпитаничка на ОУ „Константин Фотинов” аз бях вече част от фанфарната духовна музика на училището, но усещах че това не бе достатъчно за да

удовлетвори музикалните ми интереси. Спомням си как всички деца с огромно любопитство се струпваха пред г-н Струнджев, който минаваше през класове за да избере новите оркестранти. Това беше голяма емоция за всички нас. След оформянето на състава започнаха и неуморните репетиции. Достатъчно бе децата да са музикални, г-н Струнджев знаеше, че щом има желание в едно дете то ще покрие дори най-високите изисквания. Отсъствия от репетиции се допускаха при сериозни обстоятелства и това изграждаше отговорност и специално отношение на децата към репетиционния процес.

Специално място в главата отделям на **Детския хор за източноправославни песнопения „Вяра, Надежда, Любов” с диригент Соня Иванова.** В подглавата отредена за него обръщам внимание на предпоставките за създаването му, както и на българската религиозна хорова музика - част от неговия репертоар. Описвам неговото изграждане, репертоар, репетиционен процес, информирам за участията в конкурси и турнета, реализирани в периода на неговото съществуване. Той е сформиран в началото на 90 -те години и е плод на идеите от дипломния труд на неговата диригентка Соня Иванова посветен на църковната музика в училище. В годините преди 89г. това е немислимо начинание, единствено по рода си поради несъществуването на църковно образование за децата до този момент. **Смела разработка, в която тя лансира идеята за детски църковен хор, като е известно че преди такъв в България не е съществувал. Трудът е съсредоточен в Църковната музика в училище, и насочен към нейното популяризиране сред децата. Такъв материал не е бил разработван дотогава в България.**

Писмената разработка по тема „Църковната музика в училище” направена в Софийски университет „Св. Климент Охридски” от учителката в I ОУ „Никола Първанов” град Лом Соня Иванова успява да вникне в проблематиката на темата като проследява видовете религия, тяхната функция, както и основната цел на работата – създаването на интерес у децата към църковната певческа култура. От позицията на педагог и диригент на няколко хорова състави в Лом Соня Иванова е убедена, че единственият проблем не е връщането на възрастните към лоното на църквата. Много деца също проявяват интерес към нея. Интерес, който трябва да бъде задоволен особено в пряката дейност. Подкрепям безпрекословно тази нейна теза, която с течение на времето, с много упорит труд и преодоляването на проблеми от различно естество, даде своите резултати. Създаването на детския хор за източно-православни песнопения, който несъмнено даде

насока и обогати много деца в тяхното формиране като личности с разнородни интереси. Личности чиито поглед е отправен не само към материални блага (което се наблюдава в днешните поколения буквално обсебени от виртуалния свят). **Мога да споделя собствените си наблюдения върху положителното влияние което има този вид музикална дейност и да изтъкна, че отношението на участниците в хора за източно-православни песнопения „Вяра, Надежда, Любов” към традициите, е различно от това на повечето други деца. И нямам предвид единствено религиозните традиции. Изгражда се постоянен и траен интерес свързан не само с църковната музика, но и с християнските ценности. Резултат породен от възпитателното въздействие на музикалното изкуство.**

Доказано е, че децата които свирят на музикални инструменти са по-развити от останалите, и тази активност според мен крие своите корени именно в труда и обогатения светоглед, придобит чрез многобройните репетиции, усърдието положено за реализацията на трудния репертоар, както и концертните участията и фестивалите посетени от хора. Но насладата и духовното удовлетворение след участието в литургия е неповторимо. Извисява те над всичко. Мога да предположа какво удоволствие представлява това за вярващите дошли на литургия – детските гласове притежават изключителна чистота.

Основната и най-важна част от популяризирането на църковната музика е активната концертна дейност, и участието в църковните служби. Пионерският хор в Първо Основно Училище „Никола Първанов” наброява до този момент към сто деца, но за изследването се редуцират до към 30. Най-важна е работата по репертоара. За да се изгради като хор за източно православна музика бил необходим интервал от време около 4-5 години, независимо от текучеството на деца поради навършване на години за детска възраст. Началото е изпълнено с множество трудности. Диригентката на новосъздадения хор предприема редица стъпки за осъществяването на своята идея. Среца се с ректора на Духовната Академия, София, тогава – Дядо Неофит, сегашния патриарх на Република България. Идеята е възприета с въодушевление от него и неговият брат – Димитър Димитров, диригент на мъжкия църковен хор „Ангелогласният”. Предоставят й възможност да прегледа множество сборници в академичната библиотека. Д. Димитров дава препоръки с какъв песенен репертоар да започнат в началото. „Преписвах всичко на ръка, защото по това време в библиотеката

не разполагаха с печатна техника”⁴. За да може хорът да взема участие в училищни и градски тържества, като „Денят на християнското семейство” на 21.11, когато Дядо Дометиан, Митрополит на Видинска епархия, към която се причислява и Лом, винаги идва в града, и за да може да участва в празненствата по този случай тя допълва репертоара с детски църковни песнички („Моята молитва” по текст на Иван Вазов). Най-близката проява на формацията е свързана с Великден с предвидено участие в църковното богослужение, както и благотворителен концерт посветен на празника. В концерта взема участие и представителния хор на видинските химици, с църковно-славянски песнопения под ръководството на Георги Александров.

Постепенно започват участия и в църковните служби, като хорът се включва само на отделни места, в зависимост от научения материал. Формацията за изпълнение на източно-православна музика има една основна мисия – да популяризира тази музика. Целеустремената диригентка се надява, че заедно с това у децата, които участват в хора и тези, които ще участват за в бъдеще да остане завинаги нещо в сърцата им – освен усет към красотата, усет и към доброто. Това изкуство ще помогне на хората да разберат, че освен богатство и слава, на този свят има и любов, радост, мир, щастие и красота. Съвременните ученици проявяват интерес към тази част на музикалната култура, откликват с готовност. Може да се очаква духовно обогатяване на тези деца спрямо другите. Споделям мнението, че религия заема съществена част от нашето обществено съзнание. Оpozнаването на духовните ценности е задължително за всеки грамотен човек. Църковната музикална култура е съществена част от световната музикална култура. Незаслужено забравяна няколко десетилетия и за това най-ценните образци на тази култура трябва да се върнат при децата. **В създаването на тази формация заниманията с този тип музика нямат за цел религиозно възпитание а духовно обогатяване, и нравствено извисяване, което е в синхрон с хуманистичното направление на общото образование.** С този труд Соня Иванова отправя една покана към музиковедите, музикантите, научните работници и други учени да направят сериозно проучване по въпроса с българския черковен напев, свързано с произхода и развитието му. Голямата подкрепа ѝ оказва отец Петър Радославов, който освен с богатата литература, с която подпомага дипломната ѝ работа, той е и ценен с указания, критики и забележки в изграждането на песенния репертоар.

⁴ **Иванова, С.**,– диригент на детски хор за източноправославни песнопения „Вяра, Надежда, Любов”, 2016г.

Отец Цветан Антонов пък участва в аудио и видеозаписите на хора. Благодарение на певец от някогашния градски хор в Лом, участията в Празничните литургии не представляват такова затруднение за малките певци. Интересът на публиката продължава и в църквите, в които репетират или просто посещават. **Децата настояват да пеят винаги, когато видят църква, в село или град, в това число и в катедралния храм Александър Невски, София, след разрешението на местния свещеник.** След няколко изпълнения винаги се радвахме на голямо присъствие от богомолци и просто слушатели, чули магнетичната музика. **Детският хор не е характерен за нашето източно православие, за разлика от католическото, но в годините разбрах че тази магия, особено в детския глас, завладява и трогва всеки слушател.**

През 1997 год. Дядо Дометиан става кръстник на хора и официално прави кръщението му на Празничната литургия навръх големия църковен празник Голяма Богородица, като му дава името Вяра, Надежда, Любов. „Тогава вече пеехме цялата литургия, която продължаваше около 2 часа. Толкова време децата пееха и на 27. 12., Стефанов ден, когато Дядото идваше в пак да празнува в Лом в студените църкви. Никога не са се оплаквали и никой не се е простудявал.“⁵ Отправени са покани за гостувания във Видин и Русе, съответно на 26.10 и 06.12 свързани с празниците на тези градове и участия в службите. В Русе пеят заедно с катедралния смесен хор, който всъщност е хор на Русенската опера.⁶ Концертната и конкурсна дейност е богата, като подготовката за тях също е много сериозна. Г-жа Венеция Караманова, диригент на детския радиохор и г-н Димитър Григоров, тогава диригент на един от водещите смесени църковни хорове в България към храм „Св. Седмочисленици“, са поканени да работят с децата, в подготовката за сериозни конкурси, в т.ч. и за планираното турне в Париж. Работата е

⁵ Пак там.

⁶ Там децата правят голямо благотворително дело за дом за сираци предназначен само за момчета и юноши. Предварително всеки певец е приготвил пакет с мъжки дрехи, който да дари на момчетата от дома. „От мелницата в Лом ни дариха чували с брашно и грис, които пренесохме сами по влака Лом – Русе, с прикачване на Мездра. Като се прибавят портмантото със сценичния костюм плюс личния багаж на всяко дете, не мога да не благодаря на всяко едно от тях (всички на възраст до 14г.) как успяха с този огромен товар, без недоволство, без оплакване... В църквата на русенската митрополия имаше много хора, някои слушаха отвън, въпреки снега. На входа сложихме 2 ломски деца, които не са участници в хора, дадохме им по една празна торба и след службата те бяха пълни с пари, в това число и чужда валута, която дарихме на дома за сираци.“

дълга и упорита : 3 дена на следния режим – 3 пъти по 3 часа с малки почивки и една голяма за обяд. „Родители се обаждат, че детето е болно, но не желае да си остане в къщи и казва, че няма да пее, но ще присъства, за да не пропусне важни неща. Благодарна съм на такива деца и родители. Не можеш да не се раздадеш за тях.”

Във Велико Търново се провежда ежегоден международен фолклорен фестивал. През 2000г. за първи път включва и църковна музика. От над 20 чуждестранни хора ломските деца печелят първо място, след което са поканени от Руското дружество в София за участие в техния фестивал за църковна музика. В края на конкурса ние бяхме единственият детски хор, който пъх на гала концерта в Зала „България”, след което ни бяха отправени покани за участия в Русия. Емоцията бе неописуема. Концерта в зала „България” също беше голяма емоция за всички участници – това бе и първото ми качване на тази сцена. През 1997 год. две дами от Асоциация на солидарността от гр.Лимур, парижки район гостуват на франкофоните в Лом, чуха ни и ни поканиха на турне. То се осъществи през 1999 год. от 08.03 до 22.03. Подготовката ни беше тежка от гледна точка на организация и репертоар. За самостоятелен концерт изградихме двучасов песенен репертоар, който включваше вече не само църковна, но и обработен български фолклор, най-вече на тема великденски празници, както и френски хорови песни. Турнето беше две седмици, 4 дена от тях бяха в път, 10 дена всеки ден по един, 2 от тях – по два концерта. Въпреки интензивния график, нямаше инциденти, нямаше болни, нямаше и недоволни... „Две седмици, наситени с музика и красота, пътуване в целия парижки район включително и най-вълнуващите емблематични за Париж места .⁷” Хорът взема участие и в служба в българската църква в Париж, където се събира внушително българско общество, заедно с владиката на църквата ни във френската

⁷ Пяхме и на втория етаж на Айфеловата кула, където след първата песен зад мен избухнаха мощни аплодисменти на туристи), поглъщане на нова култура, срещи и общуване с френска публика, обмяна на опит с местен хор от деца и големи...посещения на домове, болници, на исторически и културни забележителности. Отец Петър ни заведе и на всеизвестното гробище – Пер ла Шез, където пяхме на гроба на Едит Пиаф. Навсякъде талантиливите хористи са приети радушно – дори получават покана за участие във фестивал през следващата есен. „Където срещнем катедрала, децата настояваха да попеем и след разрешение – пеехме, ей така – без костюми, за удоволствие, след което имахме затрогващи срещи с богомолци. Жена, на която ѝ предстоеше влизане в болница, беше дошла да запали свещ и да се помоли за здраве, след като ни чу накрая дойде при мен, разплакана и обнадеждена, каза, че това е знак, че всичко ще бъде наред и благодари на децата. Всички останахме очаровани от посрещането ни навсякъде, където бяхме; от няколко интервюта, взети от слушателите, изказваха учудване и възхищение от прословутата българска детска певческа школа.”

столица – отец Петър, който беше така любезен да ни направи разходка в този забележителен град. На 01.06, международния ден на детето, детския хор изнася концерт в Рилския манастир, който е заснет от ВТВ, в репортажа е поместено и интервю с диригентката и някои от децата. „Имаше много чуждестранни туристи, които след концерта проявиха голям интерес към децата, снимаха се с тях (костюмите им бяха много колоритни).⁸ От самото начало инициативата за създаването на въпросната формация поета от г-жа Соня Иванова не предвижда специално религиозно обучение на певците. **Самите деца определят посоката на развитие благодарение на упорития труд и многобройните часове репетиционен процес. Важното е, че дейността която развиват е възнаградена с достойни успехи. Свързана е с положителни и емоционални преживявания независимо трудностите от най-различен характер. Създадено е по-различно отношение към музиката, църквата, човешките взаимоотношения, и всичко което е около нас. Годишите през които бях солистка на детския църковен хор бяха изпълнени с много участия и концерти, фестивали в страната и извън пределите ѝ.**

Турнето ни във Франция през март 1999г. съм запомнила със силните емоции, които пробуждаха нашите изпълнения у публиката, както и топлото посрещане във всяко едно градче в което имахме изява. Въпреки, че Детския църковен хор „Вяра, Надежда, Любов” е едно ново явление, нетипично за източното православие успява да намери място в сърцето на всеки слушател със завладяващото изпълнение на чистите детски гласове. През годините на своето съществуване хорът е един от най-успешните и утвърдени детски състави в града отличаващ се със стойностен и добре подбран репертоар, който е в резултат от творческите търсения и широки интереси на неговата диригентка г-жа Соня Иванова. Нейният опит за популяризирането на църковната музика и запознаването на децата смятам за напълно успешен. Помощта на нейните съмишленици в лицето на сегашния патриарх на Република България дядо Неофит, проф. Димитър Димитров, Видинския митрополит дядо Дометиан, който е кръстник на хора, отец Петър Радославов - архиерейски наместник в град Лом, проф. Стефан Попов, г-жа Венеция Караманова, Димитър Григоров и други помогнали в реализацията и успеха на това начинание. За мен това бе период който значително помогна във

⁸ Голямо впечатление направи на всички деца операторът, който снимаше концерта. Отделяше внимание на икони, публика, хора, но когато запееше солистката, където и да се намираше в храма, той тичаше да я хване в близък план.”

формирането ми като музикант, срещна ме с важни личности от които научих много. Запознах се отблизо с църковната музика и почувствах удовлетворението от изпълнението ѝ в Църковния храм. Благодарна съм за дадената възможност и **вярвам, че тази инициатива не трябва да бъде забравяна а да послужи като пример, който да бъде последван от нашите съвременници.** Като бивша хористка в Детския хор направих опит от първо лице да предоставя сведения за пътуванията, благотворителната дейност осъществена от децата. Добавям и моите спомени като солист на този единствен по рода си състав у нас. Като свидетел и участник в детския хор за Източноправославни песнопения мога да споделя, че това бе важен етап в моето развитие и в сформирането на възгледите ми относно музиката и изпълнителското изкуство. Многобройните концерти и участия в литургии силно допринесоха за обогатяването на моите знания и натрупването на опит и впечатления в този единствен по рода си състав. У мен бе създадено по-различно отношение към музиката, църквата, и човешките взаимоотношения. Годишите през които бях солистка на детския църковен хор бяха изпълнени с много участия и концерти, фестивали в страната и извън пределите ѝ. Детският хор не е характерен за нашето източно православие, за разлика от католическото, но магията в музиката и особено в чистия детския глас, успява да плени всеки слушател

Дали този метод е правилния път към нашето обединение? Не случайно всеки народ ревностно пази границите на своята религиозна насоченост, и дава всичко възможно да възпита идните поколения на уважение към традициите, и предаването им напред. Заобикалящата ни агресивна среда не може да посее нищо друго освен неуважение и престорена отдаденост, изразена единствено пред прага на най-големите празници. Поколения, които не съзнават същността на религиозния празник, а са ръководени от породения навик, който не ни кара да вникнем по-дълбоко във вековните традиции спазвани от нашия народ.

- В това изследване направих опит да събера важна информация, публикации по темата, снимки и материали. Срещнах се с личности изиграли важна роля в развитието на този живот, както и с други чиято основа придобита в малкия град е послужила като трамплин за тяхното по-нататъшно развитие. Опитвах се да събера всички по-значими прояви в музикално отношение в лицето на съставите съществували през годините и оставили своят отпечатък във времето, и се радвам че някои продължават своя творчески път десетилетия наред и до днес.

За съжаление големите постижения и златните години, в които Ломския оперетен театър и Детската оперета достигат своите най-големи постижения тъннат в забвение. Оркестър и оперетен състав вече не съществуват. Единствено гостуванията на МДТ „Велико Търново” и на солистите от Националния Музикален театър „Стефан Македонски” успяват да стоплят сърцата на самодейците опознали отблизо оперетното изкуство в тези години както и на останалата публика в града вярна на оперетното изкуство. Симфониета Видин също често гостува и прави концерти на ломска сцена. **До 2000 година в Лом има по-активен музикален живот, що се отнася до сериозното музициране. В читалището на града в наши дни се развиват най-вече театралното и танцово изкуство.** Все още съществува състав за стари градски песни, който носи името на Екатерина Ванкова и състав за руски песни с името „Смуглянка”. За съжаление и двата колектива са със застаряващ състав и невъзможност за обновяване на репертоара. Тенденциите характерни за цялата страна, властват и тук. Впечатляващ за мен бе дългият път извървян през годините и в мен се породило чувство на носталгия, когато направих сравнение между целите и метода на реализация преди и съвременните търсения и интереси, които са водещи за днешното поколение млади артисти. Може би това сравнение ми помогна да се опитам да вникна по-дълбоко във зараждането на културата в този край на България и да проследя търсенията на тогавашните му обитатели, във времето когато страната ни е била още под турско робство, а едно малко театрално представление е успявало да вдъхнови и разпали в българския народ жаждата за свобода. Разбрах колко отговорност и отдаденост са необходими за да участваш в един успешен състав. Солистичните ми изяви ме изправиха пред много въпроси, чиито отговор намерих в по-късните години в профилираното обучение по класическо пеене..

- **Приложенията на дисертационния труд** съдържат снимков материал, който дава повече светлина за Женското дружество в град Лом и неговите членки, за артистите от оперетния театър. Снимки на постановките на детския оперетен театър предоставени от архива на Историческия музей в град Лом. Също така и хронологическа таблица на оперетните заглавия играни през годините на сцената на ломския оперетен театър.

Искам да изкажа специална благодарност на директорката на Историческия музей в

Лом г-жа Даниела Борисова за подкрепата, която получих от тях в организацията на концерта за 80-тия юбилей на изтъкнатия ломски педагог Горан Струнджев, както и за предоставените материали, необходими за моето изследване. Трудът не би бил осъществим и без ценното съдействие на Библиотеката в град Лом и нейният архив, благодарение на който придобих по-широк поглед върху събитията, и историческите предпоставки дали отражение във важни етапи от развитието на културният живот в Лом.

ПРИНОСИ НА ДЕСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- 1. Дисертационният труд на тема „Музикалният живот в град Лом през втората половина на XX век”, мисля е един от първите сериозни опити да се открият непознати до сега, както и да се подредят и систематизират многобройни свидетелства за музикалния живот в град Лом, един от важните центрове на Българската книжовност и култура през 19в.**
- 2. Развита мащабно е тезата за динамичния прогрес и еволюцията на културния живот в града през 20 век, когато се изграждат институциите, които преминават през своя апогей през втората половина на 20 век.**
- 3. Изведени и мотивирани от редица осмислени факти са предпоставките за възникването на културния живот в града, от своето начало с първото театрално представление и създаването на Читалището, до създаването на Оперетата.**
- 4. Считаю за принос и издирването, и подреждането на много материали предоставени ми от библиотеката в град Лом, в която има отличен архив, особено от вестници и издания, на основата на които можах да изградя представа и историческо описание на събития, личности, и хронологично проследяване на факти свързани с музикалния живот през годините.**
- 5. От значение са събраните и записани от мен разкази, интервюта, разговори, спомени и срещи с изявени изпълнители и личности допринесли за културното развитие на града, които послужиха като ценен материал за изграждането на дисертацията ми.**

6. В последната глава развивам тезата за Църквата, Източноправославното пеене и децата като посланници на тази уникална по рода си формация, което определено считам за личен принос. Разглеждам връзката между Църквата и музиката като една от най-въздействащите, символ на надеждата и душевното пречистване. Фокусирам се върху формацията за Източноправославни песнопения „Вяра, Надежда, Любов” с ръководител и диригент г-жа Соня Иванова, като доказателство за въздействащата сила и връзката осъществена между децата и църковната музика.
7. Предоставяне информация за сформирането на детския хор за Източноправославни песнопения „Вяра, Надежда, Любов”, за репертоар, репетиционния процес, участията в конкурси и турнетата реализирани в периода на неговото съществуване. Връзката с отците благодетели на формацията в лицето на Видинския митрополит Дядо Дометиан(кръстник на детския хор), отец Петър Радославов, сегашния патриарх на Република България Дядо Неофит, тогава ректор на Духовната Академия, проф. Димитър Димитров и др.
8. Организацията с моето активно участие на концертна дейност и няколко юбилейни чествания в град Лом по повод 90 години Ломски оперетен театър при НЧ „Постоянство 1986г.”, и 80 годишен юбилей на изявения педагог Горан Струнджев (над 30 години ръководител и диригент на Детски оперетен театър в Лом), отбелязан с камерен концерт състоял се в Историческия музей в града, в който бяха изложени голяма част от спечелените отличия и награди спечелени от съставите под ръководството на Г-н Струнджев. Бяха показани и фото албуми, благодарение на които можеше да се направи исторически преглед на играните оперетки през годините. Радвам се, че успях да дам своя скромнен принос в организацията на концерта и да бъда част от изпълнителите в него.
9. Систематизиране на снимков материал на Детски оперетен театър в град Лом съществуващ в Историческия музей на града и създаването на таблица в която хронологично са подредени постановките на оперетния театър от XIX и XX век .

10. Представяне и определяне на приносът на водещи фигури на Оперетния театър и съставите оставили дълбока следа в историята на града.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

- 1. Сборник с материали от научна среща на докторанти, Национална музикална академия „Проф. Панчо Владигеров“ град София, 2014г. Публикация с тема „Ескизи за създаването на детски оперетен театър в Лом“.**
- 2. Сборник с материали от научна среща на докторанти, Национална музикална академия „Проф. Панчо Владигеров“ град София, 2015 година, с фрагмент от дисертацията със заглавие „Из историята на Детската музикална школа в град Лом“.**
- 3. Публикация в списание Музикални хоризонти „Из историята на оперетата в Лом“, брой 1. 2015г.**

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Вестник „Време”, „Огърлица от златни отличия краси Дъщерята на читалището”, 11.02.2015г.
2. Вестник „Дело”- Михайловград, Театрото на Пишурка бр.144, от 3.12.1991г.
3. Вестник “Демократ”, Лом, бр. 10 от 17 март 1911г.
4. Вестник „Дунавска заря”, Лом- Видин, бр.1 от 17 март 1927г.
5. Вестник „Дунавска заря”, бр.17 април 1927г.
6. Вестник „Дневник”, 1940 г.
7. Вестник „Живот”, Театър, статия от Муза, бр.27 от 21.12 .1902г.
8. Вестник “Живот”, Впечатления и бележки, бр. 8 от 22 март 1903г.
9. Вестник „Ломски вести”, Лом , бр. 27 от 4 декември 1904г.
10. Вестник „Ломски глас“, Лом, бр. 5 от 18 юли 1911г.
11. Вестник „Ломски вестник”,10.12.1998г., стр. 1, 2 – „Злато окичи ломската оперета. „Веселата вдовица” – зашеметяващ успех”.
12. Вестник „Ломска дума”, Лом, бр.35 от 31 декември 1923г.
13. Вестник Народна трибуна, Лом, бр. 69 от 24 септември 1924г.
14. Вестник „Народна трибуна”, Самодейният оперетен театър с нова постановка – 17.01.1964г.
15. Вестник „Народна трибуна” – При малките музиканти, стр.6, 01.05.1957г., бр 17.
16. Вестник „Народна трибуна”- Пред 40 годишнината на Ломската оперета, 10.02.1963г., стр.6
17. Вестник „Народна трибуна” – Мамзел Нитуш, 17.02.1963г.,стр.7
18. Вестник „Народна трибуна”, „Като че ли беше вчера”, 27.05.1989г.
19. Вестник „Север” .Брой 1999, от 1937г.
20. Вестник „Септемврийско слово” – „Маратонът на една балерина”, 28.04.1990г,бр.84
21. Сп. „ Ехо”, Лом. г.1 кн.5, 1919г. стр.12
22. „Цариградско вестник”, бр. 65 от 17 септември 1849г.
23. „Цариградски вестник”, бр.305 от 24 ноември 1856г.
24. „Цариградски вестник”, бр. 300 от 27 октомври 1856г.
25. „Цариградски вестник”, бр. 314 от 23 февруари 1857г
26. „Цариградски вестник”, Из дописката на Илия Х. Цанович от Видин в бр. 317 от 23 февруари 1857г.

27. „Цариградски вестник”, бр.372 от 22 март 1858г.
28. „Цариградски вестник”, бр.366 от 15 февруари 1858г.
29. „Цариградски вестник, бр. 392 от 16 август 1858г.
30. „Цариградски вестник, бр. 476 от 26 март 1860г.
31. „Юбилеенъ сборникъ” – Читалище „Постоянство” – 1927г.
32. **Александрова, Е.**, вестник „Време“ стр.3, 18.08.2012г.
33. **Александрова, Е.**, вестник време стр.3, 22.10.2013г. „Превръщам всички свои дни в музика” интервю с оперетния артист Д. Димитров.
<http://adm.lom.bg/pdf/press/vreme-030.pdf>
34. **Баталова, Р.**, „Спомени за хора и събития” –издателска къща „Христо Ботев”, София, 1997г.
35. **Бикс, Р.**, „Български оперетен театър”, том I, издателство „Музика”,1976г.
36. **Божинов, В.**, „80 години жажда за музика“, в-к Учителско дело, 3 март 2014г, стр.7.
37. **Борисов, Н.**, вестник „ Септемврийско слово” 13 май, 1967г. „Труд, превъплътен в осемнадесет образа” .
38. **Велков, К .**, вестник „Народна трибуна”, „Малкото чудо” стр.5, от 16 септ. 1964г. брой 1.
39. „Българско оперетно изкуство, мемоари”, издателство „Музика”, София, 1975г.
40. **Георгиев, В.**, вестник „Народна трибуна”, бр.5, стр.4 1964г. Директор на Детската музикална школа „Йордан Гаврилов” град Лом.
41. **Дерменджиев, Св.**, „Стефан Попов: „Надявам се изкуството да оцелее и в условията на глобална криза” 06.08.2012г.
<http://www.reakcia.net/2012/08/06/prof-stefan-popov-nadyavam-se-izkustvoto-da-otselee-i-v-usloviyata-na-globalnata-kriza/>
42. **Димитрашков, И.**, вестник „Народна трибуна”, „Цената на златото – Шели Цветанова, очерк” стр.4, 18.1.1975г., бр.2
43. **Димитрашков, И.**, „75 години Ломски Оперетен Театър 1923-1998, Летопис на възхода”, 2000г.
44. **Димитрашков, И.**, „Легендата” –Варна 2003г.
45. Енциклопедия на българската музикална култура, София, Издателство на БАН, 1967, с.304

46. **Иванова, С.**, списание „Музика, вчера и днес”, „Музикално минало обгърнато с романтика, Да се живее с музика е щастие”, 01.1998г.
47. **Йорданов, Л.**, вестник „Септемврийско дело”, 28.04.1990г.
48. **Йорданов, Юл.**, „Виолончелистът проф. Стефан Попов на 73г.”, 03.09.2013г.
<https://www.blitz.bg/article/35542>
49. **Йончев, И.**, „50 години стоматологично образование в България”, 1990г., стр.221
50. **Казимирски, А.**, „Към обединение”, сп. Театрален лист, Лом, 1919г. стр.1 кн.3, кн.2 стр.8
51. **Коларова, Е.**, „Към проблема за развитието на хорово-изпълнителското дело в България”, Делото на Борис Гайдаров в Лом, стр.45, Мега Музика, София, 2000г.
52. **Кирилов, Ив.**, „Балетът моя живот”, 2013г.
53. **Крачева, Л.**, „История на българската музика”.
54. **Кръстев, В.**, „Българско музикознание и критика-идеи и проблеми“, Наука и изкуство, София 1972г.
55. „Лом събра 150 изявени жени от Европа”, 28.06.2007г.
<https://dariknews.bg/novini/obshtestvo/lom-sybra-150-izqveni-zheni-ot-evropa-158048>
56. **Манкова, Л.**, вестник „Народна младеж” 9 юни 1953г.
57. **Манова, Л.**, „Народна младеж” 9 юни 1953г
58. **Маринов, Д.**, „Читалището в град Лом преди освобождението”, (летописни бележки) - стр.28, стр.438,
59. **Митова, Е.**, „Мими Балканска, Царицата на оперетата”, София, 2002г.
60. **Морфов, Б.**, „Незабравимата Христина Морфова”, издателство Музика, 1980г.
61. **Никифоров, Б.**, „Така помним Маестрото – д-р Хернани Цибрански”, София, 2009г.
62. „Островът на съкровищата”, Читалището в моя живот, от архива на библиотеката в Лом, тетрадка номер 11.
63. **Пенев, П.** -, „История на българския драматичен театър”, Наука и изкуство, 1975г.
64. **Пенев, П.**, „Литературен фронт”, бр. 32 от 10 август 1961г. Първата българска театрална критика
65. **Правчански, Николай, Правчанска-Иванова, В.** – „Срещи с Борис Христов”, издателство „Музика”, 1990г.
66. **Ранкова, В.**, „Александър Кръстев”, издателство „Музика”, София, 1980г.

67. **Стършенов, Б., Стоянов, П.**, „Българска музика”
68. Сборник „Сто години културен живот в град Лом”.
69. **Хлебаров, И.**, „История на българската музика”.
70. **Цонев, Б.**, Опис на ръкописните и старопечатни книги на Народната библиотека в София, 1910, стр. 111
71. Юбилеен сборник на читалище „Постоянство”, Лом , 1927, стр.21.
72. Интервю с артистката на ломския оперетен театър Рашел (Шели) Цветанова, проведено в град Лом, м. юли, 2015г.
73. Поредица от интервюта с дългогодишния педагог и ръководител на детската оперета в Лом, фанфарната духовна музика, мандолинния оркестър и редица други състави в града – Горан Струнджев - м. април 2014г., м. май 2014, м.април 2015
74. Интервю с изтъкнатия ни виолончелист проф. Стефан Попов – почетен гражданин на Лом и спомоществувател на Обединената школа на изкуствата „Йордан Гаврилов” в Лом - м.декември 2013г

<http://adm.lom.bg/pdf/press/vreme-030.pdf>

<https://dariknews.bg/novini/obshtestvo/lom-sybra-150-izqveni-zheni-ot-evropa-158048>

<https://www.blitz.bg/article/35542>

<http://www.reakcia.net/2012/08/06/prof-stefan-popov-nadyavam-se-izkustvoto-da-otselee-i-v-usloviyata-na-globalnata-kriza/>

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE_%D0%94%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%9E%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8

<http://adm.lom.bg/distinguished.html>

<https://womenmuseumbulgaria.com/en/component/spsimpleportfolio/item/4-parvo-jensko-drujestvo-v-bulgaria.html>

